

Köle Kaynağı Bakımından Kafkasya'nın Önemi

Zübeyde Güneş Yağcı*

Kafkasya Asya ve Avrupa arasında köprü vazifesi gören önemli bir bölge olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu nedenle binlerce yıldır doğudan batıya yapılan göçlerde de aynı vazifeyi görmüştür. Avrupa haritasının bugünkü şeklini almasında önemli bir yeri olan kavimler göçü yine Kuzey Kafkasya'dan geçmiştir. Bir başka etki ise güney Kafkasya'dır ki, Anadolu'yu Türk yurdu haline getiren Oğuz Türkleri Güney Kafkasya'da yerleşerek tarihin seyrini değiştirmişlerdir. Ayrıca Kafkasya, uzun süre Osmanlı Devleti, İran, Moğol, Arap, Bizans İmparatorluğu, Sasani Devleti ve Rusya'nın egemen olmak istediği bir coğrafya olarak savaş alanı olmuştur¹.

Bu ehemmiyeti ile temayüz eden Kafkasya coğrafi bir alanın adıdır. Adını bölgeyi ikiye ayıran oldukça yüksek Kafkas sıradağlarından almaktadır. Eskiçağ tarihlerinin birçokunda yer bulan Kafkasya² kuzey sınırı Don ve Volga nehirlerinin birbirlerine en fazla yaklaştığı yerden başlamakta güneyde Hazar Denizi'nin güney bölgelerini içine alacak şekilde Aras ve Çoruh nehirlerine kadar uzanmaktadır³. Batısında Karadeniz, doğusunda ise Hazar Denizi bulunmaktadır. Adını aldığı Kafkas sıradağları bölgeyi ikiye ayırmak-

ta olup kuzeyi Kuzey Kafkasya⁴, güneyi ise Güney Kafkasya⁵ olarak adlandırılmaktadır. Yüzyıllarca göç yolları üzerinde bulunması ve Kafkas dağlarının oluşturduğu fiziki yapı dolayısı ile etnik yapısı çeşitlilik arz etmektedir⁶. Bugün Kuzey Kafkasya'da Karaçay-Çerkes, Kabartay-Balkar, Çeçenistan, İnguşetya, Dağıstan, Osetya, Adigey ve Abhazya olmak üzere 8 özerk bölgeden oluşmaktadır. Güney Kafkasya ise Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan devletlerinden oluşmaktadır⁷. Nitekim etnik yapının bu kadar çeşitli olması sebebiyle Arap coğrafyacıları Kafkasya'ya Diller Dağı (Cebel-ül Elsan) adı vermişlerdir⁸. Kimi yazarlar bölgede 70 dil, kimi yazarlar ise 300 dil konuşulduğundan söz etmektedirler⁹.

Benim bu çalışmada amacım Kafkasya'da köle ticaretinin boyutunu ortaya koymaktır. Bu ticaretin aktörleri ve hangi şartlarda ticaretin boyutunun arttığı ve azaldığı üzerinde durduğum bir başka meseledir. Tabii ki, köle ticaretini ele aldığımızda Kafkasya

(*) Doç. Dr., Balıkesir Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Yeniçağ Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.

- (1) Yılmaz Nevruz, *Umumi Kafkas Tarihinin Giriş*, I, İstanbul 2013, s. 1.
- (2) Kafkas veya Kafkasya adına ilk defa M.Ö. VI-V yüzyılda yaşayan Yunan yazar Aiskhylos'un eserinde rastlanmaktadır. "Zincire Vurulmuş Zevk ve Eğlence adını taşıyan Aiskhylos'un eserinde kelime "Kavkasos" şeklinde Kafkas dağlarını belirlemek için kullanılmıştır. M. Fahrettin Kırzioğlu, *Osmanlılar'ın Kafkasya Ellerini Fetbi (1451-1590)*, Ankara 1993, s. XV; Tuba Tombuloğlu, *Kafkasya'nın Etnik ve Kültürel Yapısı'nın Oluşumunda Türklerin Rolü*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2003, s. 11; Ufuk Tavkul, *Kafkasya Gerçeği*, İstanbul 2007, s. 39; Kelime-nin manasının "sathi güneşli havada parıldayan kar ve buzullardan meydana geldiğini" yazan kaynaklar bulunmaktadır. Fakat bu görüş çok taraftar bulmamıştır. Nadir Memmedov, *Azerbaycan'da Yer Adları*, Bakü 1993, s. 138.
- (3) Güney Kafkasya Türkiye'de Ağrı, Kars ve Artvin şehirlerini, İran'da ise Tebriz'e kadar olan toprakları içine almaktadır. Z.Velidi Togan, "Azerbaycan" *İA*, II İstanbul 1944, s. 94., Ahmet Caferoğlu, "Türk Kavimleri" *Türk Kültürü*, Ankara 1983, s. 44.
- (4) Kuzey Kafkasya'ya Kafkas Önü, Maverayı Kafkasya denilmektedir. T. Muhammet Karakhi, *Kafkas Mücabidi İmam Şamil'in Gazavatı*, (Çev. Cemal Kutlu) İstanbul, 1987, s. 180.
- (5) Kaynaklarda Güney Kafkasya için Kafkas ardi, Transkafkasya ve Zakavkaza adları da kullanılmaktadır. T. Muhammet Karakhi, *Kafkas Mücabidi İmam Şamil'in Gazavatı*, s. 180.
- (6) Kafkas sıra dağları güney ile kuzey bağlantısını birbirinden ayırmakta olup, bağlantı sadece Orta Kafkasya'da Daryal geçidi ve Hazar Denizi'nin batı kıyılarında yer alan "Derbend" (Demir Kapı, Bab'ül Ebvab) geçitleri sayesinde kurulabilmektedir. Aliyev Salih Muhammedoğlu, "Derbend", *TDVİA*, IX, 1994, s. 164.
- (7) Bu cümleden olarak Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin sona ermesinden sonra bile hala Kuzey Kafkasya'nın birçok bölgesi Rusya'nın yönetimi altındadır. Ufuk Tavkul, *Kafkasya Gerçeği*, 25-42, 125-183; Alexandre Grigorianz, *Kafkasya Halkları*, Çev. Doğan Yurdakul, s. 105-219.
- (8) T. Muhammet Karakhi, *Kafkas Mücabidi İmam Şamil'in Gazavatı*, s. 178.
- (9) John F. Baddeley, *Ruslar'ın Kafkasya'yı İstilas ve Şeyh Şamil*, Çev. Sedat Özden, İstanbul 1989, s. 22.

açısından bu ticaretin sona ermesi de ele alınmalıdır. Nitekim ben de bu meyanda konuyu ele alarak Kafkas köle ticaretinin sona erme süreci üzerinde özellikle durdum.

Eskiçağlardan beri bilinen ve göç yapılan Kafkasya zengin yer altı ve yer üstü kaynakları bakımından da insanların ilgisinin çekmiştir. Asya'dan gelen İskitler, Kimmerler gibi kavimlerin dışında Yunan şehir devletlerinin MÖ. 8. yüzyıldan itibaren Karadeniz'in diğer bölgeleri kadar Kafkasya da ilgilerini çekmiştir. Yunanlıların Karadeniz'e gelme sebeplerinin başında ihtiyaç duydukları buğday gelmektedir. Buğdayı kereste, bal ve çeşitli madenler takip etmektedir. Tabii ki işgücünün insan emeğine dayandığı, daha makinelerin icat edilmediği dönemde ithal edilen bir başka ticari meta ise köledir. Antik çağ yazarları özellikle Atina'da çok sayıda kölenin bulunduğundan söz etmektedirler. Nitekim Antik Çağ'ın ünlü bilim adamlarından Aristo'da köleliğin gerekli olduğu üzerinde önemle durmaktadır. Bu nedenle İstanbul sadece buğday gibi bir çok maddenin yanı sıra kölelerin de sevkiyatının yapıldığı merkez olmuştur¹⁰.

Yunanlılar ele geçirdikleri yerlerin halkından bazılarını köle yaparak ya anavatanlarına götürüler ya da başka yerlerde satarlardı. Ereğli'de olduğu gibi bazen koloni kurdukları bir yerin halkının tamamını köleleştirirlerdi¹¹. Köleler de dahil ticari faaliyetlerini sürdürdükleri kolonileri Karadeniz'in her tarafına yayılmıştı. Bu koloni faaliyetleri içerisinde Kafkasya'nın ehemmiyetli bir yeri vardı. Bu ehemmiyete binaen Kuzey Kafkasya'da Don Nehri'nin ağzında yer alan Tanais (Azak) başta olmak üzere Taman Yarımadası'nda koloniler kurmuşlardı. Güney Kafkasya'yı da bir tarafa bırakmamışlardı. Kolhis'de, bir kça tane koloni kurulmasını sağlamışlardı. Bu kolonilerde birçok Yunanlı'nın geçim kaynağı köle ticareti idi. Kolhis, Tanais gibi yerlerde çok sayıda kölenin alınıp satıldığı ya da Atina gibi yerlere transfer edildiği büyük köle pazarları bulunmaktaydı. Romalı yazar Poly-

bius kaleme aldığı eserinde Karadeniz ticaretinden söz ederken en iyi kölelerin Karadeniz'in kuzeyinden getirildiğini yazmaktadır¹².

Karadeniz'in kuzeyinde ve Kuzey Kafkasya'da Yunanlılara köle sağlayanların başında İskitler gelmekteydi. Başlangıçta köle bulundurmayan İskitler savaşlarda ele geçirdikleri esirleri Yunanlılara satmaya başlamışlardı¹³. Zira İskitler Yunanlılardan köle ticaretinin gelir getirdiğini öğrenmişlerdir¹⁴. Aynı şekilde Kafkasya'daki birçok kabile birbirleri ile giriştikleri mücadelenin sonunda ele geçirdikleri savaş esirlerini köle olarak istihdam ederler veya çoğunu köle olarak satarlardı. Zaten köleliğin en büyük kaynağı savaş esirleri idi. Bunun dışında Afrika köle ticaretinde olduğu gibi köleliğin bir başka kaynağı insanları kaçıracak köle yapmaktı¹⁵. Bölgedeki birçok insan rakip kabilenin insanlarına gayri kanuni yollarla baskın yapmak suretiyle elde ettikleri köleler sayesinde geçimlerini sağlıyordu. Bu kişilere köle avcısı demek yanlış bir değerlendirme olmayacaktır. Zira köle avcıları kaçırdıkları kişileri ya fidye karşılığı serbest bırakırlar ya da köle tüccarla-

(10) Wolfgang Müller-Wiener, Bizans'tan Osmanlı'ya İstanbul Limanı", İstanbul 1998, s. 3.

(11) Osman Emir, "M.Ö. VI. Yüzyılda Samsun ve Çevresinde Kolonizasyon Faaliyetleri", *Samsun Sempozyumu (13-16 Ekim 2011)*, Samsun 2011, s. 4; Aynı durum Roma İmparatorluğu'nda da vardı. Savaşla bir yer ele geçirildiğinde ya da isyan ettiğiinde toptan köleleştiriliyorlardı. Halide Gökçe Türkoğlu, "Roma Hukukunda Humanitas ile Maietas Populi Romani Arasındaki Bağlantı", *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, Sayı: 96, (Eylül-Ekim 2011), s. 239, dipnot 27.

(12) D. C. Braund-G. R. Tsetskhladze, "The Export of Slaves from Colchis", *The Classical Quarterly, New Series*, XIX/1, Cambridge 1989, s. 114; Kafkasya Ticaret Tarihi adlı 64 sayfalık eserinde Ahmet Canbek, eskiçağlardan itibaren XVII. Yüzyıla getirdiği ticari faaliyetler içerisinde köle ticaretinden çok az söz etmiştir. Onu da İtalyan şehir devletlerinden Venedik Ceneviz'in faaliyetlerini anlatırken Kefe, Tana ve Sivastopol'da esir pazarlarının olduğunu bir paragrafta anlatmaktadır. Aynı paragrafta köle ticaretinin karlı olduğu üzerinde bir cümle ile durmaktadır. Ahmet Canbek, *Kafkasya'nın Ticaret Tarihi*, İstanbul 1978, s. 47.

(13) Zaten en büyük köle kaynağı savaştı. Savaş esirleri eğer öldürülmezlerse mutlaka köle yapırlardı. Bir başka köle kaynağı ise bir köleden doğmaktı. Köle kaynakları için bakınız: M. Akif Aydın-Muhammed Hamidullah, "Köle", s. 238; Nihat Engin, *Osmanlı Devleti'nde Kölelik*, İstanbul 1998, s. 8- 22; Hasan Tahsin Fendoğlu, *İslâm ve Osmanlı Hukukunda Kölelik ve Cârîyelik*, İstanbul 1996; Hasan Malay, *Çağlar Boyu Kölelik*, İstanbul 2010, 16-40.

(14) Nadezda A. Gavriljuk, "The Graeco-Scythian Slave Trade in the 6th and 5th Centuries BC", *The Cauldron of Ariantas: Studies Presented to A.N. Sceglon on the Occasion of His 70th Birthday*, Aarhus 2003, s. 78; Timothy Taylor, "Believing the Ancients: Quantitative and Qualitative, "Believing the Ancients: Quantitative and Qualitative Dimensions of Slavery...", s. 37.

(15) Ayrıca borç karşılığı köle durumuna düşme, kıtlık gibi durumlarda çocuklarını ya da kendilerini köle durumuna düşürebiliyorlardı. M. Akif Aydın-Muhammed Hamidullah, "Köle", s. 238.

rına satarlardı¹⁶. İleride üzerinde duracağımız gibi Kafkasya'da, özellikle Kuzey Kafkasya steplerinde Kıpçak Türklerinde kıtlık sebebiyle çocukların satılması da bir başka köle kaynağı olarak karşımıza çıkmaktadır¹⁷.

Bir kere düşman ya da köle avcılarının eline düştükten sonra köle statüsüne düşmek kaderin getirdiği bir sonuçtu. Bu hür insanlara ait hakların tamamını kaybedildiği anlamına gelmekteydi. Artık onlardan doğan çocuklar da köle demektir. Zira köleliğin bir başka kaynağı köle anne babadan sahip olmaktır. Özellikle annenin köle olması belirleyicidir. Bu durumda baba hür olsa dahi anne köle ise ondan doğan bütün çocukların köle olması kaçınılmazdır. Bütün bu yollarla köle olanlar, yani köleler, alınıp satılabilen, miras bırakılan mal idi. Diğer mallardan farkı konuşuyor olmasıydı. Ticari bir mal olarak diğer ticari emtia gibi hukuki işlemlere konu olan köle İslam hukukuna göre de aynı işlemlere tabii idi. Bu itibarla köle alınıp satılabilen, miras bırakılabilen, konuşan mal demektir. Herhangi hukuki işlemlere konu olması bakımından mal olmakla birlikte iman, namaz, oruç gibi şahsi dini mükellefiyetler açısından hür insandan bir farkı yoktu¹⁸. Hukuki çerçevesini kısaca çizmeye çalıştığım köleliğin tarihi MÖ. 4. binli yıllara kadar geri gitmektedir¹⁹.

Kafkasya köle ticaretinin boyutu, belki de başlangıcı yukarıda belirttiğimiz gibi Yunanlıların Karadeniz kıyılarında koloniler kurdukları döneme tekabül etmektedir²⁰. Yunanlılar koloni kurdukları her yerde yerel halk ile işbirliği yaparak köle temini yoluna giderlerdi. Sadece Karadeniz'in güney, kuzey ve batı bölgeleri değil doğu bölgelerini içine alan Kafkasya da bu ticaretten nasibini almıştır. En çok köle istihdam edilen yerlerden biri olan Atina'da Kafkasya kökenli kölelerin sayısının hiç de az olmadığı üzerinde durulmaktadır. Nitekim MÖ. 431'lerde 300.000 kişi olan Atina şehir devletinin nüfusunun 25.000'i muhtemelen köle olan yabancılardan oluşmaktaydı²¹. Nüfusun artmasına bağlı olarak köleye olan ihtiyacın artması yer altı ve

yerüstü kaynaklarının yanı sıra köle kaynağı olarak Karadeniz'in ve Karadeniz'in kuzeyinin bir kısmını ve doğusunu oluşturan Kafkasya'nın bu açıdan önemini artırmıştı. Bu bölgelerin önemli bir köle kaynağı olduğunu gösteren arkeolojik kaynaklar olduğu gibi Antik Çağ'ın yazılı kaynakları da aynı durumdan söz etmekteydiler. Bunlardan bir tanesi Polybius'tur. O eserinde en iyi kölelerin Pontus'tan geldiğinden söz etmektedir. Ancak araştırmalar sadece Pontus'un değil Karadeniz'in güney kıyıları kadar kuzey ve batı kıyılarından da köle temin edildiğini ortaya

- (16) D. C. Braund-G. R. Tsetschladze, "The Export of Slaves from Colchis", s. 116; Osman Emir, "Grek Kolonizasyon Döneminde Karadeniz'de Önemli Bir Geçim Kaynağı: Köle Ticareti", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, V/10, Trabzon 2011, s. 17.
- (17) Kıtlık sebebiyle çocuğunu ya da kendisini köle olarak satma olayının devam ettiğini görmekteyiz. Böyle bir durum 1853 yılında karşımıza çıkmaktadır. Mısır'da 7 çocuk esir tüccarlarına kıtlık nedeniyle satılmıştır. BOA. İrade Meclis-i Vâla, 16542, 7 Muharrem 1274, (28 Ağustos 1857); Aynı durum Trablusgarp'ta da yaşanmıştır. Kıtlık nedeniyle meydana gelen açlık büyük boyutlara ulaştığından insanlar kendilerini esir tüccarlarına satmışlardır. Ehud R. Toledano, *Osmanlı Köle Ticareti 1840- 1890*, İstanbul 1994, s. 16; Aynı durum 16. yüzyılda Kazan ve civarında gerçekleşmiştir. Büyük kıtlıkların yaşanması nedeniyle aileler çocuklarını köle olarak tüccarlara satar hale gelmişlerdir. 16. yüzyılda meydana gelen olayda Müslümanların köleleştirilmesinin önüne geçmek amacıyla tedbir almaya çalıştı. Kefe Beylerbeyine yazılan emirde konuya dikkat çekilmekte ve Tatarların esir diye satılmasının önüne geçmesi emredilmekteydi. Fakat bu konuda ne kadar önlem alınsa da kimi zaman Müslümanlar köle diye Anadolu'ya kadar getirilmişlerdir. BOA, MD., nr. 3, Özet-Transkripsiyon h. 1478, s. 640; Mesela 1560 yılında Bolu ve Bursa sancakbeylerine gönderilen emirlerde esir pazarına getirilen Tatarların tüccarlardan satın alınması istemişti. BOA, MD., nr. 3, Özet-Transkripsiyon h. 1577, s. 682.
- (18) M. Akif Aydın-Muhammed Hamidullah, "Köle", s. 237; İslam hukukunda köleler kişi olarak kabul edilmelerine rağmen birçok hukuk sisteminde bu yoktur. Mesela Roma İmparatorluğu'nda köleler hukuki açıdan kişi olarak kabul edilmezlerdi Halide Gökçe Türkoğlu, "Roma Hukukunda Humanitas ile Maietas Populi Romani Arasındaki Bağlantı", *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, Sayı: 96, (Eylül-Ekim 2011), s. 236.
- (19) Bu açıdan tarihe baktığımızda köle hukuku ile ilgili düzenlemeleri Sümerlere kadar geri götürmek mümkündür. Sümer kanunlarında köle hukuku ile ilgili ayrıntılı bilgiler bulunmaktadır. Geniş bilgi için bakınız. Suzan Akkuş, *Eski Ön Asya Toplumlarında Kölelik Müessesesi*, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Denizli 2007; MÖ. 2. binli yıllara geldiğimizde Anadolu'da ticaret kolonileri kuran Asurlular da kölelik vardı. Sebahattin Bayram-Salih Çeçen, "Yeni Belgelerin Işığında Eski Anadolu'da Kölelik Müessesesi", *Belleten*, LX/229, Ankara 1997, s. 579-630. Aynı uygulama Anadolu'da kurulan uygarlıklardan biri olan Hititlerde devam etmektedir. Hititlere ait çivi yazılı metinlerde kölelik ile ilgili kayıtlar bilgiler ve düzenlemeler mevcuttur. Esma Reyhan, "Hititlerde Gündelik Hayata Dair İktisadi İlişkiler", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XIX/47, Ankara 2009, s. 72.
- (20) Karadeniz kıyılarında kurulan koloniler için bakınız: G. R. Tsetschladze, *Trade on the Black Sea in the Archaic Traders and City*, Ed: H. Parkins-C. Smith, London 1998, s. 23.
- (21) Osman Emir, "Grek Kolonizasyon Döneminde Karadeniz'de Önemli Bir Geçim Kaynağı:...", s. 14; Bu rakam MÖ. IV. yüzyılda Korinthos'da 460.000, Aigina'da ise 470.000 gibi çok yüksek bir sayı oluşturmaktaydı. Hasan Malay, *Çağlar Boyu Kölelik*, s. 61; Attica'da ise 400.000 köle vardı. Timothy Taylor, "Believing the Ancients: Quantitative and Qualitative Dimensions of Slavery and the Slave Trade in later Prehistoric Eurasia", *World Archaeology*, XXXIII/1, s. 30.

koymuştur. Hatta bazen yaşam için gerekli temel maddelerin karşılığında Kafkas halklarının köle sattıklarını biliyoruz. Tsetskhladze ve Garlan Kafkasya halklarının tuz karşılığı köle sattıkları üzerinde durmaktadırlar²².

Kafkasya'nın batı kıyılarının kuzeyi ve güneyi köle elde edilen bölgeler olarak karşımıza çıkmaktadır. Kuzey Kafkasya'da Antikçağ'daki adıyla Tanais, Venedik kaynaklarında Tana olarak geçen Azak Akdeniz dünyasına köle ihraç eden büyük bir pazara sahipti. Sadece Karadeniz'in kuzeyinde yer alan kabilelerden değil Kafkasya'dan çok sayıda köle bu pazarda satılmaktaydı. Strabon Azak'tan söz ederken buraya gelen Bosporus'lu Yunanlıların köleliği ve köle ticaretini de beraberlerinde getirdikleri üzerinde durmaktadır²³. Bölgede yapılan arkeolojik kazılarda kurşun levhalar üzerine yazılmış mektuplarda Azak dışında, Kerç'in (Antik Çağ'da Phanagoria) adı geçmektedir²⁴. Güney Kafkasya'da ise bu ticaretin merkezi, dolayısıyla köle elde edilen yer Kolhis'ti²⁵. Epigrafik kayıtlardan bütün Karadeniz kıyılarından köle getirildiği sonucuna ulaşılmaktadır. Ancak Kafkasya'nın kuzeybatısı ve güney batısı ayrı bir ehemmiyete sahip olduğu taşa kazınmış mektuplardan ve mezar taşlarından anlaşılmaktadır²⁶.

Antikçağ'da elde edilen kölelerin satıldığı ve dağıtımının yapıldığı yer Ege Deniz'inde Sakız Adası idi. Sakız Adası'na çok büyük sayıda köle getirilmekteydi. Sakız Adası'nın zenginliği bu ticarete bağlıydı demek yanlış bir tespit olmayacaktır²⁷. Roma döneminde ise Delos Adası en büyük köle pazarlarından birisiydi. Delos Adası'nın yanı sıra Efes de bu anlamda ünlüydü²⁸.

Antik Yunan döneminde olduğu gibi Roma döneminde de Karadeniz, dolayısıyla Kafkasya en büyük köle kaynağı konumunda idi²⁹. Roma İmparatorluğu'nun sınırları İberia, Albania ve Kolhis'e kadar uzanmıştı. Perslerin yönetimi altındaki bu bölgeler kısa sürede Roma İmparatorluğu'nun birer vassal konumuna gelmişlerdi. İmparator Nero döneminde Kolhis'te bir Roma garnizonu ku-

rulmuştu. Garnizonun bir görevi korsanlıkla geçimlerini sağlayan yerel kabilelere karşı güvenliği sağlamak ise diğeri ticareti korumaktı³⁰. Roma görevlileri ticareti korurken ve bölgede görev yaparken bu karlı ticarete iştirak etmekten geri kalmıyorlardı.

Roma İmparatorluğu'nun ikiye ayrılmasından sonra Doğu Roma İmparatorluğu, yani Bizans İmparatorluğu döneminde de Kafkas köle ticareti devam etti. Ancak dünya yeni bir döneme girmiş, Ortadoğu'da Kuzey Afrika ve İran'ı içine alan büyük bir İslam devleti ortaya çıkmıştı. Artık köleleri alan ve istihdam edenler sadece Avrupa ve Bizans dünyası değildi. İslam dünyasında da askerlikten ev hizmetine varıncaya kadar çeşitli alanlarda köleler istihdam edilmeye başlanmıştı. Bu köle talebini artıran bir olguydu. Tam bu tarihlerde Kafkasya'daki güç dengesi de değişmiş, Hazarlar Kuzey Kafkasya'ya hâkim olmuşlardı. Bu defa Hazarlar kuzeyin kölelerini Azak gibi limanlardan güneye sevk etmeye başlamışlardı.

Bu ticarete Antikçağ'da olduğu gibi İstanbul merkezi bir konuma gelmişti. Bura-

- (22) Osman Emir, "Grek Kolonizasyon Döneminde Karadeniz'de Önemli Bir Geçim Kaynağı...", s. 16.
- (23) G. R. Tsetskhladze, "Black Sea", *Talanta*, XXXII-XXXIII (2000-2001), s. 13.
- (24) Kafkasya'nın kuzeyine Miletliler koloni kurmuşlardır. MÖ. 580-560 yılları arasında Kerç ve Taman Yarımadası'na yerleştiler ve buralarda Panticapaeum, Nymphaeum, Theodosia, Myrmekion, Tyritake, Kepoi, Patraeus, cemetery belonged, and Hermonassa, a joint colony of Miletus and Mytilene gibi yerleşim yerlerini kurdular. G. R. Tsetskhladze, "Black Sea", *A Companion to Archaic Greece*, Ed. Kurt A. Raaflaub, Hans van Wees, 2009, s. 337.
- (25) Kolhis'in Yunan kolonileri ve ticari durumu için bakınız. Tsetskhladze Goca Revazovic, "Greek Colonization of the Eastern Black Sea Littoral (Colchis)", *Dialogues d'histoire ancienne*, XVIII/ 2, 1992, s. 223-258.
- (26) Alexandru Avram, "Some Thoughts About the Black Sea and the Slave Trade before the Roman Domination (6th-1st Centuries BC)", http://www.pontos.dk/publications/books/bss-6-files/bss6_15_avram.
- (27) Sakız Adası'nın zenginliğine köle ticaretinin katkısı büyüktü. Nadezda A. Gavriljuk, "The Graeco-Scythian Slave Trade...", s. 80.
- (28) Walter Scheidel, "The Roman Slave Supply", *The Cambridge World History of Slavery Mediterranean World: The Ancient*, I, Ed: Keith Bradley, Paul Cartledge, Cambridge 2011, s. 301; Strabon Delos'ta günde 10.000 köleyi alabilen ve sevkiyatının yapılabildiği bir pazarın bulunduğu söz etmektedir. Strabon, *Geographika*, Çev: Adnan Pekman, İstanbul 2012, s. 254.
- (29) Walter Scheidel, "The Roman Slave Supply", s. 303.
- (30) *Late Antiquity: A Guide to the Postclassical World*, Ed: G. W. Bowersock- Peter Brown-Oleg Grabar, London 2000, s. 365). Yerel kabileler ki, *Çerkeslerin* ataları kabul edilen Achei, Ziygi, Heniochi gibi kabileler Yunanlıların Kamara adını verdikleri 25-30 kişilik büyük kayıkları ile korsanlık yapıyorlardı. Ilkka Syvanne, *Military History of Late Roma 284-361*, Yorkshire 2015, s. 27.

da evsafi ve işleyişi hakkında çok fazla bilgiye sahip olamadığımız büyük bir köle pazarı vardı³¹. İstanbul köle pazarına Ruslar kadar, Çerkes, Alan gibi Kafkasya'nın kuzeyinde yaşayan halklardan köleler getirilmekteydi. Avrupa pazarları başta olmak üzere Orta doğu pazarlarına köle sevkiyatı buradan yapılmaktaydı³². Bizans bir anlamda sevkiyat merkezi haline gelmiştir denilebilir³³. Çünkü Bizans'ın küçük ve orta ölçekli tarımsal yapısı, Roma İmparatorluğu'ndaki büyük toprak yapısı gibi olmadığından köle emeğine olan ihtiyaç oldukça azdı. Bu nedenle Bizans'ta köle istihdamı tarım dışında, yani hizmet sektöründeydi. Bunlardan birisi askerlikti. Bizans yöneticileri onları orduda topraklı asker olarak istihdam ediyorlardı. İkincisi saray ev yüksek zümrenin evleri idi. Hadım olan bu kölelerin büyük çoğunluğu Güney Kafkasya'dan getirilmekteydi³⁴.

Bu şekilde devam eden köle ticaretine Anadolu'ya Türklerin gelmesi ile Türkler de dahil oldu. Ticaretin önemini kavrayan Anadolu Selçuklu sultanları, ticaretin gelişmesi için bütün tedbirleri aldı. Anadolu'nun her yerine han yaptırmalarının yanı sıra Venedik ile bir ticari anlaşma imzalamışlardı³⁵. Bu tedbirler neticesinde doğu-batı ticareti kadar kuzey-güney ticareti de önemli gelişme gösterdi. Selçuklu yönetimindeki Anadolu'da köle alışverişinin yapıldığı büyük pazar ve panayır vardı. Bunlardan birisi Yabancı Panayır'ı idi. Kayseri-Elbistan arasında Kayseri'ye daha yakın bir yerde, Karahisar Ovası'nda kurulan panayıra Suğdak'tan³⁶ çok sayıda köle getirilmekteydi³⁷. Bu anlamda Orta Anadolu'da bir başka durak yeri Sivas idi³⁸. Çok sayıda tüccarın uğrak yeri olan Sivas'ta sadece kölelerin alınıp satıldığı bir çarşı vardı. *Baldır Pazarı* adıyla bilinen bu pazar Osmanlı Devleti döneminde de varlığını devam ettirmişti³⁹. Yabancı Panayır ve Sivas Orta Anadolu'da yer almaktaydılar. Bu pazarlara kölelerin sevk edilebilmeleri için öncelikle Karadeniz kıyısında bir limana ihtiyaç vardı ki, bu liman Sinop limanıydı. Tüccarlar Sinop limanından

Karadeniz'in kuzeyine Suğdak'a ulaşma imkânına sahip idiler. Buradan aldıkları malları Sinop limanına getirirler ve buradan ya da Trabzon'dan diğer bölgelere sevkiyatını yaparlardı⁴⁰. Getirilen bu köleler hem Anadolu Selçuklu Devleti'nde istihdam edilmekteydiler hem de Mısır başta olmak üzere Avrupalı tüccarlara satmaktaydılar⁴¹. Avrupalı tüccarların Anadolu'dan aldıkları mallar içerisinde Kafkas asıllı köleler çoğunlukta idi⁴².

Fakat en büyük alıcı Mısır'da kurulmuş olan Eyyubi Devleti idi. Askeri kadro-

- (31) Michael McCormick, *Origins of the European Economy: Communications and Commerce AD 300-900*, Cambridge 2001, s. 760.
- (32) J. H. Johnston, "The Mohammedan Slave Trade", *The Journal of Negro History*, XII/4, (October 1928), s. 481
- (33) Koray Durak, "1000 Yılında Bizans İmparatorluğu Ve Dış Ticaret "Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi'nde yapılan konuşma metni, http://www.obarsiv.com/pdf/koray_durak.pdf.
- (34) Mehmet Ali Kılıçbay, "Son Dönem Bizans Ekonomisi", *Ekonomik Yaklaşım*. III/7, 1982, S. 146; Savaşlarda elde edilen esirlerin bir kısmı ise hürriyetleri verildikten sonra toprağa yerleştiriliyorlardı.
- (35) İsmet Kayaoğlu, "Anadolu Selçukluları Devrinde Ticari Hayat", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XIV/1, Ankara 1973, s. 363-364.
- (36) Kırım'da yer alan Suğdak, İtalyan şehir devletleri tarafından ticaret kolonileri kurulmadan önce çok önemli bir limandı. Anadolu Selçukluları bu limanı ele geçirmek amacıyla 1228 yılında Hüsameddin Çoban komutasında bir donanma göndermişlerdi. Suğdak seferinin yapıldığı 13. yüzyılda Suğdak kuzeyin en önemli ticaret şehriydi. Anadolu'dan tüccarlar bu şehre köle, köle almak için giderler ve karşılığında pamuklu ve ipeklili kumaşlar, baharat vs. götürüp satarlardı. Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 2001, s. 360, dipnot no. 56.
- (37) Hüsameddin Çoban, Suğdak seferinden çok sayıda Kıpçak esiri ile dönmüştü. Ergin Ayan, "Selçuklu- Kıpçak İlişkileri", *SAÜ Fen Edebiyat Dergisi*, XI/2, Sakarya 2009, s. 124.
- (38) Sivas Orta Anadolu'da yer almasına rağmen kuzey-güney ve doğu-batı ticaretinin en önemli buluşma noktalarından birisiydi. Bu öneminden dolayı II. Kılıçaslan, 1164 yılında Anadolu Selçuklu Devleti'nin ilk kervansarayını burada bina edilmiştir. *İlhan Erdem "İlk Dönem Türkiye Selçuklu-Moğol İlişkilerinin İktisadi Boyutu (1243-1258)", Tarih Araştırmaları Dergisi*, XIV/38, Ankara 2005, s. 5.
- (39) Kafkasya'dan, kuzey ülkelerinden ve Orta Asya'dan getirilen köleler tüccarlar aracılığı ile Suriye ve Mısır'a sevk olunmaktaydı. Bu itibarla Sivas köle alım satımının yoğunlukla yapıldığı önemli merkezlerden biriydi. *Baldır Pazarı Osmanlı Devleti'nde köleliğin kaldırılmasına kadar varlığını devam ettirmiştir. Süleyman Kızıltoprak, "Askeri Amaçlı Köle Ticareti'nde Bir Kavşak Noktası Olarak Sivas", Cumhuriyetin 80. Yılında Sivas Sempozyumu (15-17 Mayıs)*, Sivas 2003, s. 105; Şerafettin Turan, *Türkiye-İtalya İlişkileri*, I, Ankara 2000, s. 162.
- (40) Muallâ Uydu Yücel, "X-XIII. Yüzyıllar'da Karadeniz'in Kuzeyinde Yaşayan Türk Kavimlerinin Ekonomik ve Ticari Hayatları", *Osmanlı Öncesi ile Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemlerinde Esnaf ve Ekonomi Semineri 9-10 Mayıs 2002*, I, İstanbul 2003, s. 151.
- (41) Anadolu Selçuklu Devleti'nde gulâmlardan oluşan askeri birlikler mevcuttu. Gulâmhânelerde eğitilen bu köle kökenli askerlerin sayısı Memlûkluk Devleti'ndeki gibi değildi. Erkan Göksu, "Türkiye Selçuklu Devletinde Gulâm Eğitimi ve Gulâmhâneler", *Nişba*, Sayı: 24, (Güz 2007), s. 68; Fakat bu gulâmlardan sayısının 1.000 civarında olduğu tahmin edilmektedir. Selçuklu Sultanı Alaaddin Keykubad, Ahlat'ı fethi sırasında gulâmlardan istifade etmiştir. A. C. S. Peacock, "Kırım'a Karşı Selçuklu Seferi ve Alaaddin Keykubad'ın Hâkimiyetinin İlk Yıllarındaki Genişleme Politikası", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XIX/ 47, *Çev. Murat Keçiç- Ali Mıynat*, Ankara, s. 255.
- (42) Şerafettin Turan, *Türkiye-İtalya İlişkileri*, s. 179.

larının büyük bir çoğunluğunu köle askerlerden oluşturan Eyyubiler yıkıldıktan sonra kurulan Memlukların ise sultanından en küçük askerine kadar tamamen kölelerden oluşmaktaydı. Bu nedenle Memluklar daimi surette köleye ihtiyaç duymaktaydılar⁴³. Kuzey Kafkasya'da sakin Kıpçak Türkleri, Çerkesler Memlukların asker ihtiyacını karşılayan kaynaklar arasında birincil sırada yer almaktaydı. Bu amaçla Memluklu Sultanı Kalavun Bizans İmparatoru ile Boğazlardan köle geçişine izin vermesi amacıyla bir anlaşma yapmıştı. 1281 yılında yapılan anlaşma ile Bizans her yıl iki gemi dolusu kölenin boğazlardan geçişine izin vermeyi kabul etmişti⁴⁴. Bizans'ın tek şartı vardı. Köleler Hıristiyan olmayacaktı. Kölelerin taşınması işini ise Ceneviz gemileri yapacaktı⁴⁵. Bütün bu gelişmeler neticesinde İstanbul'a gelen Mısırlı tüccarların sayısında önemli oran da artış meydana geldi⁴⁶.

Memlûklü Sultanları Bizans ile bu meydana bir anlaşma yaparken Kafkasya'nın kuzeyine hâkim olan Altın Ordu Devleti'ni bir tarafa bırakamazlardı. Nitekim kuzeyin güçlü devleti olan Altın Ordu Devleti ile aynı türden bir anlaşma yaptılar⁴⁷. Hatta Altın Ordu Han'ı Bereka Han sadece anlaşma yapmayı kabul etmedi, Bizans İmparatoru Michael Paleolog'un Memluklar ile anlaşma yapmaya mecbur etmişti⁴⁸. Altın Ordu için diğer ticari metaller gibi köle ticaretinden elde edilen gümrük vergisinin miktarı azımsanamayacak kadar önemli idi. Sebebi ne olursa olsun bu neviden anlaşmalar memluk sisteminin devamını sağlamaya katkıda bulunmuştu⁴⁹.

Kafkaslardan köle sevkıyatı sadece deniz yoluyla yapılmıyordu. Kuzey ve güney Kafkasya'dan da Mısır'a kara yolu ile yapılan sevkıyatta Ermeniler güzergâh üzerinde bulunmaları dolayısıyla önem arz etmekteydiler. Bu nedenle Memluklu sultanları Ermeniler ile de bir anlaşma yapmışlardı⁵⁰.

Bu dönemin bir diğer özelliği doğu ticaretinde Venedik Ceneviz başta olmak üzere İtalyan şehir devletlerinin etkin olma-

ya başlaması idi. IV. haçlı seferinden sonra Bizans İmparatorluğu'nun içine düştüğü durumdan istifade eden İtalyan şehir devletleri Karadeniz'de rahatça ticaret yapma imkânı elde etmişlerdi⁵¹. Niteliği başka olsa dahi Venedik ve Cenevizliler tıpkı Yunanlılar gibi Karadeniz kıyılarında koloniler kurdular⁵². Antikçağ'da olduğu gibi tuz, bal, kürk, baharat başta olmak üzere köle ticareti Venedik ve Ceneviz'in gelir kalemleri arasında önemli bir yer işgal etmekteydi⁵³. Bu kolonilerin başında

(43) Eyyubi Devleti askeri sistemi içerisinde çok büyük oranda köle istihdam etmekteydiler. Büyük bir çoğunluğu Türk kökenli olan bu köle askerler daha sonra Memluklu Devleti'ni kurdular. Ramazan Şeşen, "Eyyübiler", *TDVİA*, XII, İstanbul 1995, s. 23-24; Süleyman Kızıltoprak, "Memlûk Sistemi", *Türkler*, V, Ankara 2002, s. 325; Kazım Yaşar Koprıman, "Mısır Memlûkları (1250-1517)", *Türkler*, V, Ankara 2002, s. 99-126; Devleti kuranlar Kıpçak Türkleri idi. Bir süre sonra Kıpçak Türklerinin yerini Çerkesler aldı. David Ayalon, "The Circassians in the Mamluk Kingdom", *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 69, No. 3. (Jul. - Sep., 1949), s. 136-137; Jean-Claude Garcin, "The Regime of the Circassian Mamluks", *The Cambridge of History of Egypt*, I, Ed. Carl F. Petry, Cambridge 1998s. 290-317; Linda S. Northrup, "The Bahri Mamluk Sultanate 1250-1390", *The Cambridge of History of Egypt*, I, Ed. Carl F. Petry, Cambridge 1998, s. 242-289.

(44) Antlaşmanın tam metnini P. M. Holt'un eserinde bulmak mümkündür. Bunun için bakınız: P. M. Holt, *Early Mamluk Diplomacy (1260-1290), Treaties of Baybars and Qalâwûn*, Leiden 1995, s. 124.

(45) John Bryan Williams, *From the Commercial Revolution to the Slave Revolution: The Development of the Slavery in the Medieval Genoa*, The University of Chicago Department of History Doctore thesis, Chicago 1995, s. 178.

(46) Wolfgang Müller-Wiener, *Bizans'tan Osmanlı'ya İstanbul Limanı*, Çev: Erol Özbek, İstanbul 1998, s. 34-35; Mirza Bala, "Kırım", *İA*, VI, İstanbul 1993, s. 745.

(47) J. H. Jonston, "The Mohammedan Slave Trade", s. 484.

(48) Bu sırada Anadolu Selçuklularından II. İzzeddin Keykavus Bizans'ın elindeydi. Bereka Han 20.000 kişilik bir ordu gönderdi. Amaç hem II. İzzeddin Keykavus'u kurtarmak hem de Bizans İmparatorunu Memluklar ile anlaşma yapmaya mecbur etmektir. Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 500; Altın Ordu'ya giden II. İzzeddin Keykavus burada hanın iltifatına mazhar oldu. Han kızı Orbay Hatun ile evlendirdiği II. İzzeddin Keykavus'a Sudak ve Solhat'ı iktâ olarak verdi. Ahmet Türk, "Kırım Hanlığı'nda İslamiyet", *Doğu Avrupa Türk Mirasının Son Kalesi Kırım*, Ed: Yücel Öztürk, İstanbul 2015, s. 127.

(49) Akdes Nimet Kurat, *IV-XVIII Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara 1992, s. 99; Süleyman Kızıltoprak, "Asya ve Kafkaslardan Ortadoğu'ya Memlûk Adayı Kölelerin Ticareti...", s. 161.

(50) Hasan Kanbolat, Erol, Taymaz, "Kafkas- Osmanlı İlişkileri ve Köle Ticareti", *Tarih ve Toplum*, XIV/79, İstanbul 1990, s. 38.

(51) Bu ticareti yürütmek için Paleologların İstanbul'u geri almasına yardım karşılığında 1261 yılında Bizans İmparatorluğu Ceneviz ile Nif Antlaşmasını imzalamıştır. W. Heyd, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, Çev: Enver Ziya Karal, Ankara 1975, s. 479-483; Antlaşmanın yürürlüğe girmesi 1263 yılı bulmuştur. Andrea Ehrenkreutz, "Strategic Implications of the Slave Trade Between Genoa and Mamluk Egypt in the Second Half of the Thirteenth Century", *The Islamic Middle East, 700- 1900*, Ed. A. L. Udovitch, Princeton, s. 341.

(52) Cenevizliler Kuzey Kafkasya'da Kuban Nehri civarından Taman Yarımada'sına kadar olan sahada yerleşmişlerdir. Ayrıca Batı Kafkasya sahillerinde Anapa ve Sohum'da koloni kurmuşlardır. Kırım Abdullah oğlu Hasan, "Ceneviz Menbalarna Göre Kırım Hanlığı", *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, Sayı: 10, İstanbul 1932, s. 334.

(53) Wolfgang Müller-Wiener, *Bizans'tan Osmanlı'ya İstanbul Limanı*, Çev: Erol Özbek, İstanbul 1998, s. 34-35; Mirza Bala, "Kırım", *İA*, VI, İstanbul 1993, s. 745.

Altın Orda topraklarında bir Ceneviz kolonisi olan Kefe başta gelmekteydi⁵⁴. Nitekim XIV. yüzyılda Kefe'den her yıl ortalama 1.500 köle ihraç edilmekteydi⁵⁵. Onu Azak izliyordu⁵⁶. Azak eskiçağlardan itibaren diğer ticaret kolları gibi köle ticaretinde de kuzeyin ve Kafkasya'nın kapısı mesabesinde idi⁵⁷. Venedik ve özellikle Cenevizliler yerel tüccarlardan köle satın almaktaydılar. Bu faaliyet talebi karşılayamadığı durumda çocukları kaçırmak suretiyle köle elde ediyorlardı⁵⁸. Bir süre sonra bu yöntem olağan hale gelecektir⁵⁹.

Diğer taraftan Kuzey Kafkasya'daki köle ticaretini besleyen en önemli olgulardan bir tanesi ekonomik zorluklardı. Zira bölgedeki Çerkes, Alan haricinde Kıpçak Türkleri uzun süren kıtlıklar neticesinde çocuklarını veya kendilerini köle olarak satar hale gelmişlerdi⁶⁰. Özellikle kıtlık ve kuraklık nedeniyle çocuklarını köle tüccarlarına satmak zorunda kalan Kıpçak Türklerinden elde edilen köleler Mısır'da çok talep ediliyordu⁶¹. Sadece asker olarak değil devletin her kademesinde görev alıyorlar ve Sultan bile olabiliyorlardı. Zira Memluklu Sultanları köle kökenli idi. Memlukların ünlü hükümdarlarından Baybars Sivas'ta satın alınmış bir köle idi⁶².

Hatta Memluklarda bütün İslam devletlerinde önemli bir yeri olan hadımlardan beyaz hadımlar içerisinde Kafkasya'dan asıllı olanlar vardı. Bunlardan birisi Firuz el Jarkasi idi. Firuz Çerkes asıllı idi⁶³.

Kafkasya'luların köle ihraç etmesindeki olgulardan bir diğeri Karadeniz'in kuzeyinde ve Kafkasya'da yaşayan Rus, Çerkes, Türk, Alanlar hemen hemen daima birbirleri ile savaşarak ganimet olarak elde ettikleri esirleri köle tüccarlarına satmalarıyla⁶⁴.

Böylece elde edilen köleleri Memluklar Bizans ile yapılan anlaşmada köle sevkiyatının yapılmasını kabul eden Cenevizlilerin Mısır'daki ticari ayrıcalıklarının devam etmesi yönünde karar aldılar⁶⁵. 1262 yılında yapılan bir anlaşma ile bu teyit edildi. Yaklaşık on yıl sonra ticari imtiyazın kapsamı Suriye limanla-

rını içerisine alacak şekilde genişletildi⁶⁶. Venedik ve Ceneviz köle tüccarlarının yanı sıra Arap, Türk ve Tacik köle tüccarları bu işten çok para kazanmaktaydılar⁶⁷. Avrupalılar dı-

- (54) Cenevizliler Kefe'de ticaret için yerleşme iznini Altın Ordu hanı Mengü Timur'dan 1266'da aldılar. A. Yu. Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, Çev. Hasan Eren, Ankara 1992, s. 44; Bahattin Keleş, "Memlûklarda Ticaret", *Türkler*, V, Ankara 2002, s. 440. Cenevizliler tarafından kurulan Kefe küçük bir liman şehriydi. Önceleri Solhat, sonra Kırım'a bağlı iken zamanla gelişerek ticari bir merkez haline aldı. Mehmet Tezcan, "Türk-Moğol Hakimiyeti Döneminde Karadeniz'de Ticaret", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXIV/1, (Temmuz 2009), İzmir, s. 161-162.
- (55) Neal Ascherson, *Black Sea*, New York 1996, s. 95; Orta Doğu'da Memluklar başta olmak üzere Avrupa devletleri de bu köle sevkiyatından pay alıyordu. J. H. Johnston, "The Mohammedan Slave Trade", s. 481.
- (56) Azak'ı yeniden Cenevizliler kurmuşlardır. Azak limanı kışın donuyor olmasına rağmen yaz mevsiminde açık olduğu zamanlarda burada büyük bir panayır kurulurdu. Panayıra Hindistan'dan Çin'e kadar olan coğrafyadan kervanlar gelirdi. Kıymılı Abdullah oğlu Hasan, "Ceneviz Menbalarına Göre XV. Asır Kırım Hanlığı I", s. 334.
- (57) Osmanlı Devleti'nde de Azak'ın önemi devam etti. Tapu Tahrir Defteri 370 numarada Azak gümrüğü ile ilgili düzenlemeleri içeren Kanunname bulunmaktadır. Bu kanunname ile devlet Azak'a gelen mallardan ve Azak'ta kurulan pazarlarda alınan vergileri düzenlemiştir. Bu düzenlemelerin içinde köleler de yer almaktadır. Buna göre Azak'a esir gelse ve satılsa her bir esirden 255 akçe pençik vergisi alınmaktadır. BOA. TD., nr: 370, s. 480.
- (58) A. Yu. Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, s. 50, 68.
- (59) Bununla ilgili bir başvuru 1573 yılında yapılmıştır. Çerkeslerden Kansuv (Kansavuk olmalı) Kefe'den bazı kişilerin reyayayı tutup Kırım Gözleve iskelesinden köle diye satmaktadırlar. Kansuv kendilerinin haraçgüzar reaya oldukları üzerinde durduktan sonra bu gibi faaliyetlerin önlenmesini ve onların cezalandırılmasını talep etmektedir. BOA. MD., 23, h. 250; Devlet bu duruma özellikle dikkat etmektedir. Aynı şekilde Gürcülerden Osmanlı hakimiyetini tanıyan köylere esir alınmaması için Tiflis Beylerbeyi zaman zaman uyarılmıştır. 1589-1590 yıllarını kapsayan Mühimme defterinde bu meyanda Tiflis Beylerbeyine gönderilen bir emir bulunmaktadır. 150 Gürcü köyünün Osmanlı hakimiyetine girdiği ve buralardan esir almanın yasak olduğuna emirde dikkat çekilmektedir. BOA. MD., nr. 68, s. 32.
- (60) Mirza Bala, "Kırım", İA, 745; Köle haricinde Kıpçak bozkırlarından şahin, doğan, deri, bal, kürk, tuz gibi mallar ticari mallar arasındaydı. Muallâ Uydu Yücel, "X-XIII. Yüzyıllar'da Karadeniz'in Kuzeyinde Yaşayan Türk Kavimlerinin Ekonomik ve Ticari Hayatları", s. 151-152. Bu ticaret Kıpçak ekonomisine katkıda bulunmaktaydı. A. Yu. Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, s. 12.
- (61) İbn-i Haldun Kitâb-ül İber adlı ünlü eserinde köle olarak İslam ülkelerine getirilen ve burada asker olarak yetiştirilen Türklerin Allah tarafından gönderildiğini yazmaktadır. Ona göre Türkler Müslüman devletlerin ve halkların kurtarıcısı olmuşlardır. Bernard Lewis, *Orta Doğu'da İrk ve Kölelik*, Çev. Enver Ünsal, İstanbul 2006, s. 142-143.
- (62) İlhanlı Hükümdarı Abaka Han Memluklu Sultanlarını köle kökenli oldukları için küçümsemekteydi. Abaka Han Memluklu Sultan'ı Baybars'ı küçümsemek için *Sivas'ta satılan bir köle* olduğunu çeşitli vesileler ile hatırlatmaktaydı. Mesela ona gönderdiği bir mektupta *Sen Sivas'ta satın alınmış bir kölesin; dünya hükümdarlarına karşı nasıl muhalefet edebilirsin?* diye hitap etmiştir. Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 502; Bizans ile anlaşma imzalayan Kalavun bir Kıpçak asıllı köle idi. Köle durumuna düşükten sonra Mısır'da Sultan es-Salih'e satılmış ve zamanla yükselerek Mısır'a sultan olmayı başarmıştı. M. Sobersheim "Kalavun", İA, VI, İstanbul 1977, s. 121-123.
- (63) Jane Hathaway, *Beshir Aga Chief Eunuch of the Ottoman Imperial Harem*, Oxford 2005, s. 10.
- (64) İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul 1989, s. 357.
- (65) John Bryan Williams, *From the Commercial Revolution to the Slave Revolution...*, s. 178.
- (66) Bahattin Keleş, "Memlûklarda Ticaret", s. 435.
- (67) Serdar Çavuşdere, *14. Yüzyıl İtalyan Kaynaklarında (Zibeldone da Canal, Francesco Balducci Pegolotti, Pignol Zucchetto) Türkiye Ticaret Tarihine Dair Kayıtlar*, Sütcü İmam Üniversitesi Sosyal Bi-

şındaki köle tüccarları genellikle kara yoluyla yapılan ticarete aktif idiler. Avrupalılar ise deniz yolunu tercih ediyorlardı⁶⁸. Zira kara yolu Müslüman Türklerin kontrolündeydi.

İran'da kurulan Moğol devleti İlhanlılar hem Altın Ordu hem de Memlûklular ile düşman olduklarından köle sevkiyatına engel olmak için 1243 Köseadağ Savaşı'ndan sonra Anadolu yolunu kapatmaya çalıştılar⁶⁹. Yukarıda belirttiğimiz bütün bu anlaşmalar Anadolu yolunun İlhanlılar tarafından kapatılmasından sonra yapılmıştır⁷⁰.

Kafkasya'da Azak'tan başka köle pazarının bulunduğu yerlerden biri Bab el-Ebvab yani Derbent idi. Kuzeyin köleleri Derbent'i geçtikten sonra bugün Azerbaycan'ın başkenti olan Bakü'ye gelirdi. Bakü bu anlamda önemli bir yere sahip olmuştur⁷¹. Kısaca ifade etmek gerekirse Kafkasya'nın kuzeyinden güneyine, doğusundan batısına talebin olduğu bölgelere köle ihracı yapılmaktaydı.

Karadeniz üzerinden köle ticaretinin yoğun olarak yapıldığı dönem olan 13. yüzyılın sonu ve 14. yüzyılın başlarında tarih sahnesinde Osmanlı Devleti etkin olmaya başladı. Osmanlı tüccarları diğer bütün alanlarda olduğu gibi köle ticareti işine girdiler. 1340'lara geldiğimizde daha devletin kuruluş aşamasında Kefe'den Bursa'ya 1.080 köle sevk edilmişti. Venedik, Ceneviz'e bağlı köle tüccarları tarafından getirilen köleler Osmanlı hâkimiyetinde bir ticaret merkezi olarak yükselmeye başlayan Bursa'da alıcı bulmaktaydılar⁷². 1289-1290 yıllarına ait İtalyan şehir devletlerine ait noter kayıtlarında Kefe pazarına getirilen kölelerin %70'i Çerkes ve Abhaz'dı⁷³.

Ege Denizi'nin bu yüzyıllarda güvenli olmaması⁷⁴ nedeniyle Memlûklular Bursa'da ticaret yapmayı tercih ediyorlardı⁷⁵. Güneyin mallarını getiren Mısırlı tüccarlar kuzeyin kölelerini alıp ülkelerine götürmekteydiler. Nitekim bu yüzyıllarda Mısır'ın İskenderiye limanına yılda ortalama 2.000 köle sevk edilmekteydi⁷⁶. Bu köleler içinde Kafkas asıllı kölelerin sayısı hiç de az değildi.

İstanbul'un fethi ile boğazların Osmanlı hâkimiyetine geçmesi Karadeniz ve Kafkas köle ticaretinin aktörlerini değiştirdi. Böylece Osmanlı Devleti bütün Karadeniz'i kontrol altına almak için büyük bir hamle yapmışlardı. Nitekim çok geçmeden Kırım Hanlığı'nın Osmanlı tabiiyeti altına alınması ile Ceneviz kolonileri olan Kefe, Azak, gibi limanlar doğrudan merkeze bağlandı⁷⁷ ve buralarda Osmanlı sistemi kuruldu⁷⁸. İstanbul fatihi Sultan II. Mehmed Müslümanların köleleştirilmesini yasaklayınca⁷⁹ Akdeniz dünyasında Türk ve Tatar kölelerin yerini Rus ve Kafkas asıllı köleler almaya başladı. Zira Kafkaslarda daha İslamiyet yayılmamıştı⁸⁰.

limler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş 2007, s. 17; Memlûklular Devleti'nde köle ticareti ve köle tüccarları için bakınız: Sato Tsugitaka, "Slave Traders and Kârimî Merchants during the Mamluk Period: A Comparative Study", *Mamlûk Studies Review*, X/1, Chigago 2006, s. 141-231.

- (68) Süleyman Kızıltoprak, "Memlûk Sistemi", <http://www.tarihtarih.com/?Syf=26&Syz=367992>.
- (69) İlyas Kamalov, "Altın Orda-Bizans İlişkileri", *Karadeniz Araştırmaları*, Sayı:4, (Kış 2005), s. 5; Hatta İlhanlılar Bizans ile işbirliği yoluna gittiler. Bizans İmparatorları da Türklere karşı İlhanlılar ile müttefik olmayı arzuluyorlardı. Bunun için imparator Mihael kızı Despina'yı (Maria) Abaka Han ile evlendirmiştir. Osman Turan *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 499.
- (70) Zübeyde Güneş Yağcı, "Karadeniz Köle Ticareti", *Tarih Boyunca Karadeniz Ticareti ve Canik*, Ed: Osman Köse, Samsun 2013, s. 1004-1005.
- (71) Süleyman Kızıltoprak, "Memlûk Sistemi", <http://www.tarihtarih.com/?Syf=26&Syz=367992>.
- (72) Katen Fleet, *Erken Osmanlı Döneminde Türk-Ceneviz Ticareti*, Çev: Özkan Akpınar, İstanbul 2009, s. 42.
- (73) John Bryan Williams, *From the Commercial Revolution to the Slave Revolution...*, s. 174.
- (74) Bu yüzyıllarda Bizans İmparatorluğu'nun Ege'de etkin bir donanması yoktu. Bu durum Ege Denizi'ni korsanların faaliyet alanı haline getirmişti. Mehmet Kahyaoglu, "Onikinci ve Onüçüncü Yüzyıllarda Batı Anadolu Liman Kentleri", *I. Uluslararası Sevgi Gönül Bizans Araştırmaları Sempozyumu, Bildiriler*, İstanbul 2010, s. 274.
- (75) Bursa'nın bir ticaret merkezi olarak yükselişi hakkında geniş bilgi için bakınız: Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi I 1300-1600*, Çev. Halil Bertkay, İstanbul 2000, s. 269-308.
- (76) Alan W. Fisher, "Muscovy and Black Sea Slave Trade", *A Precarious Balance: Conflict, Trade, and Diplomacy on the Russian-Ottoman Frontier*, İstanbul 1999, s. 29; W. Heyd, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, s. 443; 1414 ila 1423 arasında ise Venedik'e götürülerek esir pazarında satılan köle sayısı yaklaşık 10.000 kişi idi. Iris, Origo, "The Domestic Enemy: The Eastern Slaves in Tuscany in the Fourteenth and Fifteenth Centuries", *Speculum*, XXX/3, (July 1955), s. 324-329.
- (77) Kefe'nin fethi, Osmanlı sisteminin kurulması ve siyasi, ekonomik açıdan Kefe'nin önemi hakkında geniş bilgi için bakınız: Yücel Öztürk, *Osmanlı Hâkimiyetinde Kefe 1475-1600*, Ankara 2000, s. 19-80; Gilles Veinstein, "From the Italians to the Ottomans, The Case of the Northern Black Sea Coast in the Sixteenth Century" *Mediterranean Historical Review*, 1/2, 1986, s. 221-237.
- (78) Aynı durum Ege Denizi'ndeki Ceneviz kolonileri için de geçerlidir. Osmanlı hâkimiyeti genişledikçe Venedik ve Ceneviz'in hâkimiyet alanı daralmıştır. Guistina Olgıati, "The Genoese Colonies in Front of the Turkish Advance (1453-1475)", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XV/26, Ankara 1991, s. 381-389.
- (79) Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi...*, s. 279.
- (80) Ufuk Tavkul, "İslamiyetin XIX. Yüzyılda Kafkasya Halklarının Toplumsal Yapılarına Tesirleri", *Kafkasya'da İslam Medeniyeti Mil-*

Osmanlı Devleti'nde Mısır Memluklu Devleti gibi olmasa da Bursa'daki ipek sanayinden orduya varıncaya kadar birçok alanda köle istihdamı söz konusu idi⁸¹. Bu nedenle neredeyse Memluklar kadar köle talebi vardı. Fakat 16. yüzyıla kadar bu köle talebi Balkanlarda elde edilen başarılar sonucu ganimetten karşılanıyordu. Balkanlar Osmanlı köle talebinin büyük bir çoğunluğunu karşılıyordu. Fakat Balkanların fethi ve Avrupa'da direnişin etkin hale gelmesi⁸² ile köle kaynağı Karadeniz'in kuzeyi ülkeleri ve Kafkasya'ya kaydı. Rus, Leh köleler gibi Kuzey ve Güney Kafkasya'dan, Çerkes, Gürcü vb. köleler, Mısır'dan Bursa'ya, İstanbul'dan Halep'e çok geniş bir coğrafyada alıcı buluyordu⁸³. Hemen her esir pazarında Kafkasya'dan köle görmek mümkündü. Daha 15. yüzyılın ikinci yarısına ait mahkeme kayıtlarında Bursa'ya getirilen kölelerin içinde Kafkasya asıllı Çerkes, Gürcü, Abaza kölelerin sayısı hiç de az değildi⁸⁴. Rus köleler kadar yoğun olmasa da Çerkes, Gürcü köleler Osmanlı ülkesinde bulunmaktaydı. Mesela 1678-1699 yılları arasında Rodosçuk'da 59 Rus, köleye karşılık 2 Çerkes ve 3 Gürcü⁸⁵, 1554-1650 yılları arasında ise Sofya'da 4 Gürcü⁸⁶, 17. yüzyılda Konya'da 2 Abaza, 4 Çerkes ve 5 Gürcü⁸⁷, Rusçuk'ta ise 2 Gürcü⁸⁸ köle bulunmaktaydı. 1606-1607 Tarihli İstanbul gümrük defteri kayıtlarına göre bir yıllık süre zarfında Abhazy'a'dan 537 köle getirilmiştir⁸⁹. Bu arada Kırım'ı unutmamak gerekmektedir. Kırımlılar bir kısım köleleri kendileri istihdam etmekteydiler. Kırım Şer'iyye Sicillerinde yer alan köle davalarında Çerkes kölelerin bulunması bu durumu teyit etmektedir⁹⁰.

Bu köle talebini karşılayan güç ise 1475'den itibaren Osmanlı tabiiyetinde olan Kırım Hanlığı idi. Kırım kabile aristokrasisinin köle ekonomisinden yararlanmak istemesi ve İslam olmayan ülkelere yapılan savaşın kutsal nitelik taşıması Kırım'ın köle akınlarının meşru zeminin oluşturuyordu. Kuzey Kafkasya Kırım Hanlığı için Rusya, Lehistan gibi akın bölgesi idi. Çünkü Çerkesler içerisinde Müs-

lüman olanlar bulunmakla birlikte çoğunluğu İslamiyet'i kabul etmemişti. Hâlbuki Müslüman olmasalar da Karadeniz ile Hazar Denizi arasında sakin olan Çerkeslerin bir kısmı Osmanlı tabiiyetini kabul etmişti. Mesela Sahib Giray'ın sefere çıktığı Jana Beyi Kansavuk bunlardan birisiydi⁹¹. Bu durum bazen arada sorunların çıkmasını engellemiyordu ki sorunlar Kırım atlılarının bölgeye akın yapmasının zeminin oluşturuyordu. Otlak ve hayvan kaçırma, ya da ticaret kervanlarına saldırı bu sorunların başında geliyordu. Nitekim böyle bir durum 1539 yılında meydana gelmiştir. Kefe sancakbeyi Halil Bey Taman Yarımada-

- letlerarası Sempozyumu Tebliğleri, Bakü-Azerbaycan, 9-11 Aralık 1998, s. 2; http://turkoloji.cu.edu.tr/CAGDAS%20TURK%20LEHCELERI/ufuk_tavkul_ismamiyet_kafkas.pdf
- (81) Osmanlı Devleti'nde köle istihdam edilen alanlar için bakınız: İsmail Hakkı Uzunçarşılı *Osmanlı Devleti Teşkilâtında Kapukulu Ocakları*, I-II, Ankara 1988; Aynı Yazar, *Osmanlı Devleti Saray Teşkilatı*, Ankara 1988; Halil İnalçık, *Köle Emegi*, *Doğu-Batı Makaleleri II*, Ankara 2008, s. 123-153; Halil Sahillioğlu, "Onbeşinci Yüzyılın Sonu ile Onaltıncı Yüzyılın Başında Bursa'da Kölelerin Sosyal ve Ekonomik Hayattaki Yeri", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 1979-1980 Özel Sayısı, Ankara 1981, ss. 68-69; Aynı Yazar, "Onbeşinci Yüzyıl Sonunda Bursa'da Dokumacı Köleler", *Atatürk Konferansları 7*, Ankara 1983, s. 217-229; Ümit Ekin, "17. Yüzyılın Sonlarında Rodosçuk Kazasında Kölelerin Toplumsal Statüsü", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXIX/47, Ankara 2010; İzzet Sak, "Konya'da Köleler (16. Yüzyıl Sonu-17. Yüzyıl)", *Osmanlı Araştırmaları*, Sayı: 9, İstanbul 1989, s. 162-165; Osmanlı Devleti'nde bir başka köle istihdam alanı haremde ve yüksek tabakanın konaklarıydı. Çocuk yaşta hadım edilmek suretiyle haremelerin başlıca elemanları olan hadımlar kadın yaşamının sınırlı olduğu bir toplumda aranan kişiler arasındaydı. Zenci ve beyaz hadımların hizmet verdiği Osmanlı haremde 16. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren beyaz hadımların çoğunluğunu Kafkasya kökenli olanlar oluşturmaktaydı. Jane Hathaway, *Besbir Aga...*, s. 11.
- (82) Halil İnalçık, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Köle Emegi", *Doğu-Batı Makaleleri II*, (Ekim 2008), Ankara, s. 141.
- (83) Yücel Öztürk, *Osmanlı Hakimiyeti'nde Keefe...*, s. 504; Bu ticarette Kırım Hanlığı'nın rolü için bakınız: Zübeyde Güneş Yağcı, 16. Yüzyılda Kırım'da Köle Ticareti, *Karadeniz Araştırmaları*, Sayı: 8, Ankara 2005, s. 12-30.
- (84) Karadeniz'in güney sahili boyunca Kerpe, Ereğli, Tarbzon, Samsun gibi limanlardan giriş yapan köleler Bursa'ya getirilmekteydi. Burada ipek sanayinde ve ev hizmetinde istihdam edilmelerinin haricinde Mısır başta olmak üzere bir çok yerden gelen kişi ve tüccarlar tarafından alınıp satılıyorlardı. Halil Sahillioğlu, "Bursa'da Kölelerin Sosyal ve Ekonomik Hayattaki Yeri", s. 90,91, 95,96, 98.
- (85) Ümit Ekin, "17. Yüzyılın Sonlarında Rodosçuk Kazasında Kölelerin Toplumsal Statüsü", s. 35.
- (86) İbrahim Etem Çakır, "Osmanlı Toplumunda Köle ve Cariyeler, Sofya 1550-1684", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 36, Konya 2014, s. 206.
- (87) İzzet Sak, "Konya'da Köleler (16. Yüzyıl Sonu-17. Yüzyıl)", s. 163.
- (88) Duygu Tamdı, "1657 ve 1698 Yılları Arasında Kadı Sicilleri'ne Göre Rusçuk'ta Köleler ve Cariyeler", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 34, Konya 2013, s. 228.
- (89) BOA, D.B.Ş.M. d. nr. 128; Zübeyde Güneş Yağcı, "İstanbul Gümrük Defterine Göre Karadeniz Köle Ticareti (1606-1607)", *History Studies*, III/2, 2011, s. 382.
- (90) Fırat Yaşa, "Kırım Hanlığı'nda Köleliğin Sosyal ve Mali Boyutları", *Gaziantep University Journal of Social Science*, XIII/2, 2014, s. 666;
- (91) Halil İnalçık, "Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşei ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü (1569)", *Bellekten XII/46*, Ankara 1948, s. 360; Daha sonra Kansavuk'un oğlu da isyan edecektir. Dimitraş'ın Azak saldırısına katılacaktır. BOA, MD., nr. 3, Özet-Transkripsiyon, s. 433, h. 961-s. 640, h. 1478.

sı'nda yaşayan halkın hayvanlarının Çerkesler tarafından götürüldüğünü bildirmesi ve Han Sahib Giray'dan yardım istemesi üzerine sefere çıkıldı. Sahib Giray 40.000 kişilik ordusu ile çıktığı seferde Kuban Nehri'ni geçtiğinde Çerkes Beyi Kansavuk af dileyerek bir kısım Çerkeslere hâkim olamadığını bildirdi. Kansavuk önce Han tarafından hapsedtirildiyse de Kefe sancakbeyinin araya girmesi ve her yıl esir vermesi karşılığında serbest bırakıldı. Bu anlaşmaya göre Kansavuk, Kırım Hanı'na 100 esir, padişaha 200 esir ve Kefe sancakbeyine ise 20 esir vermeyi kabul etmişti⁹². Anlaşma sağlandıktan sonra Kırım ordusu 10 günlük bir yürüyüşten sonra Elbruz Dağı'na ulaştı. Dağın sarp olması ve özellikle kılavuz olmaması esir alınmasını zorlaştırdı. Küçük çatışmalardan çok az sayıda esirle seferden geri dönüldü⁹³.

Bundan sonraki sefer 1542⁹⁴ yılında Jane Beyi Kansavuk'un yıllık vermek üzere söz verdiği esirleri göndermemesi üzerine yapılmıştı. Hatta esirleri almak üzere giden 4 kişiyi tutukladığı gibi yine bir kısım hayvanları götürmüştür. Yine Kefe Sancakbeyinin olayı bildirmesi ile birlikte Sahib Giray Han hemen harekete geçti. Kısa süre içerisinde Hitıbtı Dağı'nda kamp kurdu. Bu sırada Kansavuk adamlarını göndermek suretiyle padişaha 1.000 esir karşılığında affedilmesini istedi. Fakat Sahib Giray Han bu teklifi kabul etmedi. Kırım kaynakları seferin sonucunda çok sayıda esir alındığından söz etmektedirler⁹⁵.

Tarihi konusunda belirginlik olmayan bir başka sefer doğrudan Kabartay Çerkesleri üzerine yapıldı. Sahib Giray Han'ı sefere teşvik eden Kabartay prenslerinden Elbozdı idi. Kabartay'da muhalefette yer alması ve yaptığı savaşı kaybetmesi hasebiyle Han'a sığınmış ve onu sefere teşvik etmişti. Hatta seferin hasat zamanı yapılması halinde çok sayıda esir ile geri döneceğini bildirmişti⁹⁶. Sahib Giray bu tavsiyeyi dikkate aldı ve hızlı hareket ederek Kabartay'a geldi. Ancak tam tersi bir durum gerçekleşmiş, Han geç kalmak endişesi ile geldiği Kabartay'da Çerkesler harman

yerine gelmemişti. Çerkesler Han'a gece basını düzenlemeye çalışılsa da başarılı olmamışlardır. Nihayetinde istenilen düzeyde olmasa dahi esir ve ganimet ile Bahçesaray'a dönüldü⁹⁷.

Sahib Giray Han bu defa Çerkesler üzerine Kanuni Sultan Süleyman tarafından gönderilen emir gereği sefere çıktı. Kerş-Temrük yolu ile Bjedüğ ve Elyok Çerkeslerinin üzerine varıldı. Çünkü Çerkesler Kırım'a gelen kervanlara saldırmışlardı⁹⁸. Yine çok sayıda esir alındı⁹⁹. Bu sefer Sahib Giray'ın Çerkesler üzerine düzenlediği son seferdir¹⁰⁰. Bununla birlikte akınlar uzun süre devam etti. Kırım atlıları ve köle tüccarları aracılığı ile Çerkeslerden alınan yıllık köle sayısı 10.000 bulmaktaydı¹⁰¹.

Köle ticaretin etkin olan hanlık Kırım hanlarının ya da kalgayların komutasında yapılan seferlere akın adı verilirdi. Eğer bu kişiler akına katılmazlar ise bu defa adı çapul olurdu¹⁰². Akından dönüldükten sonra Han

(92) Tarih-i Sâhib Giray Han, s. 38; Muzaffer Ürekli, *Kırım Hanlığı'nın Kuruluşu ve Osmanlı Himayesinde Yükselişi (1141-1569)*, Ankara 1989, s. 35; Özalp Gökbilgin, *1532-1577 Yılları Arasında Kırım Hanlığı'nın Siyasi Durumu*, Ankara 1973, s. 18.

(93) Özalp Gökbilgin, *1532-1577 Yılları Arasında Kırım Hanlığı'nın Siyasi Durumu*, s. 18.

(94) Bazı kaynaklar bu seferin 1543 yılında yapıldığını yazmaktadır. Halil İnalçık, "Han ve Kabile Aristokrasisi: I. Sahib Giray Han Döneminde Kırım Hanlığı", *Emel*, Sayı: 135, (Mart-Nisan 1983), İstanbul, s. 69.

(95) Halil İnalçık Remmal Hoca'ya dayanarak alınan esir sayısının 50.000 olduğunu yazmaktadır. Halil İnalçık, "Han ve Kabile Aristokrasisi...", s. 69.

(96) "... Orak gelecek cümle er ve avrat ve oğlu ve kızı ve kulu ile çıkarlar. Anlara fırsat bulayın diyen kişi orak zamanında varur, semdi hala zamanıdır. Tarih-i Sâhib Giray Han, s. 49a.

(97) Özalp Gökbilgin, *1532-1577 Yılları Arasında Kırım Hanlığı'nın Siyasi Durumu*, s. 26-27; Muzaffer Ürekli, Kabartay seferinin üzerinde ayrıntılı durmamıştır. Muzaffer Ürekli, *Kırım Hanlığı'nın Kuruluşu...*, s. 39.

(98) Bu kervanda Acem hacılar da bulunmaktaydı. Halil İnalçık, "Han ve Kabile Aristokrasisi...", s. 70.

(99) Özalp Gökbilgin, *1532-1577 Yılları Arasında Kırım Hanlığı'nın Siyasi Durumu*, s. 35.

(100) Sahib Giray bu seferden Kırım'a dönemedi. Kanuni Sultan Süleyman İstanbul'dan han olarak Devlet Giray'ı göndermişti. Yücel Öztürk, "Kırım Hanlığı", *Türkler*, VIII, Ankara 2002, s. 8.

(101) Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi...*, s. 342.

(102) Kırım akınları yaz ve kış ayırt edilmeksizin yapılırdı. Hatta bazen kış mevsimi bilerek tercih edilirdi ki, donan nehirleri geçmek kolaylaşırdı. Eğer nehir donmamışsa ya da akın yazın yapılmışsa atlarıyla nehri geçerlerdi. L. J. D. Collins, "The Military Organization and Tactics of the Crimean Tatars, 16th- 17th Centuries", *War, Technology and Society in the Middle East*, Ed. V. J. Parry and M. E. Yapp, London 1975, s. 267; Kırım Giray Han hanlığın son akını olan 1769 akınına kışın çıkmıştır. François de Tott, bu sefere katılmış ve ayrıntılarıyla anlatmıştır. Bakınız: François de Tott, *Türkler ve Tatarlar Arasında*, s. 134.

elde edilen esirlerden onda birini alırdı¹⁰³. Fakat 50.000 esirin alındığı Çerkesistan seferinden dönüşte Han 2.000 köle almıştı¹⁰⁴. Bu yüzde onun altındadır.

Akın dönüşü yerel esir tüccarlarına haber gönderilirdi. Eğer esirler eğer at sürülerine bakmak ve tarımda istihdam edilmiyorlarsa¹⁰⁵ tüccarlara satılırlardı¹⁰⁶. Köleler başta İstanbul olmak üzere Karadeniz kıyılarındaki Sinop, Amasra¹⁰⁷, İnebolu ve Ereğli¹⁰⁸ limanlarından Anadolu'ya giriş yaparlardı. Devlet bu esirlerden gümrük vergisi alırdı¹⁰⁹. Beşte bir anlamına gelen pençik vergisi devletin en önemli gelir kalemleri arasında yer almaktaydı¹¹⁰.

Bu akınlar Kabartay Çerkesleri gibi bir kısım Çerkeslerin Ruslara yakınlaşması sonucunu doğurdu¹¹¹. Hatta bir kısım Çerkesler Kazaklarla işbirliği yaparak Azak Kalesi'ne saldırdılar. Kazak lideri Dimitraş'ın yönetimindeki 1559 yılındaki bu saldırı Kefe Beylerbeyinin gerekli tedbirleri alarak Kazakların Çerkeslerle birleşmesini önlemesi ve donanmanın gelmesi ile bertaraf edildi¹¹². Ayrıca Ruslar IV. İvan'dan itibaren Kazaklarla beraber hareket ediyordu. Her iki ittifak Rus tehdidinin Özi'den Kuzey Kafkasya'ya kadar genişlemesi ile nihayetlenmiştir¹¹³. Osmanlı Devleti bütün bunları durdurabilmek amacıyla Don-Volga nehirlerini kanal ile birleştirmek ve Astrahan'ı almak için sefer düzenlediyse de başarılı olunamamıştır. Ancak seferden sonra padişahın çara yazdığı mektupta Çerkeslerin Kefe'nin fethinden bu yana Osmanlı tabiiyetinde olduklarına özellikle vurgu yapmıştır¹¹⁴. Ayrıca Kefe beyine ve kadısına gönderilen bir emir ile itaat üzere olan Çerkeslerin hangileri olduğu sorulmaktadır. Kefe beyinden İsyân ve tuğyan üzere olan Çerkeslerin tespit edilmesi ona göre muamele yapılması istenmektedir¹¹⁵.

(103) Mikhail Kızılov, "Slave Trade in the Early Modern Crimea...", s. 10. 1769 akınına katılan François de Tott da Nureddin'in 40.000, Kalgay'ın 60.000 ve Han'ın ise 100.000 kişiye komuta ettiğini yazmaktadır. François de Tott, *Türkler ve Tatarlar Arasında*, Çev. Reşat Üzmen, İstanbul 1996, s. 134.

(104) Halil İnalçık, "Han ve Kabile Aristokrasisi...", s. 69.

(105) 16. yüzyılda Lehistan elçisi olarak Kırım'a gönderilen M. Broneskiy eserinde köleleri *Yarımadanın steplerinde ve Or Kapısının gerisinde orman olmadığı için yakıt olarak tezek kullanırlar. Bun-*

ları da esirlerine hazırlatırlar. Bundan maada esirlerine bir de kuyru kazdırırlar. Bunların banın ve beylerinin kulları sayılırlar. Şeklinde tasvir etmektedir. Martin Broneskiy, Kırım, Çev. Kemal Ortaylı, Ankara 1970, s. 48.

(106) Halil İnalçık, "Han ve Kabile Aristokrasisi...", s. 69.

(107) 1507-1508 yılında Amasra'ya 1.357 köle getirilmiştir. BOA. İbnülemin Maliye, Nr. 6; Suraiyya Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, Çev. Neyyir Kalaycıoğlu, İstanbul 1993, s. 110-111.

(108) Haziran 1521-Ocak 1522 arasında Ereğli gümrüğüne 313 köle giriş yapmıştır. BOA. D. BŞM.d. Nr. 1/ 28; Suraiyya Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, s. 110.

(109) BOA. D. BŞM.d. nr. 128; Zübeyde Güneş Yağcı, "İstanbul Gümrük Defterine Göre Karadeniz Köle Ticareti (1606-1607)", *History Studies*, III/2, 2011, s. 371-384.

(110) 1584-85'de İstanbul Gümrüğü pençik resmi 6 yıllığına 27 yük akçeğe iltizama verilmiştir. BOA. MAD., 3247, s. I. Murad döneminden itibaren uygulanan Pençik uygulaması savaşta elde edilen esirlerin beşte biri devlete ayrılırdı. Geri kalan ise asker arasında paylaşılırdı. Beş esirden biri pençik resmi olarak alınırdı.

(Halil Sahillioglu, "Onbeşinci Yüzyıl Sonunda Bursa'da Dokumacı Köleler", 219; Daha sonra esir alınmak yerine pençik para tespit edildi. Her esirden 25 akçe olarak alınmasına karar verildi. Böylece bir esirin değeri 125 akçe olarak belirlenmiş oldu. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti teşkilatında Kapukulu Ocakları*, I, Ankara 1984, s. 9; Ancak zamanla pençik resminin miktarı artırıldı ve kölelerin niteliklerine göre değişim gösterir hale geldi. Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tablilleri II. Bayezid Devri Kanunnameleri*, İstanbul 1990, s. 123-134; 17. yüzyılın başlarında güçlü kuvvetli erkek ve kadın için bu miktar 250 akçe alınır hale geldi. İstanbul gümrük iltizamına dair bir defterde bu durumu görmek mümkündür. BOA. D. BŞM.d. nr. 128; Defter *History Studies* dergisinde yayımlanmıştır. Zübeyde Güneş Yağcı, "H. 1015/1016 (M. 1606/1607) Tarihi İstanbul Gümrük Defteri", *History Studies*, V/2, Mart 2013, s. 507-537.

(111) 1556'lara geldiğimizde Çar IV. İvan Nogaylar, Don Kazakları gibi Çerkeslerin bir bölümünün de tabiiyet taleplerini kabul etmişti. Böylece onlar üzerinde nüfus kurmayı sağlayarak Karadeniz'e kadar etkin olmayı başarmıştı. Don Volga, s. 362; Fakat Dağıstan Çerkesleri bu gruba dahil değildi onlar Terek boyuna yerleşen Ruslara karşı yardım talep etmişlerdir. Bu bağlamda Dağıstanlı Çerkeslerin yanı sıra Astrahanlılar ve Nogayların bir kısmı da vardı. 1563 yılında padişaha başvurarak Astrahan'ın kurtarılmasını istemişlerdir. A. A. Novoselyskiy, *XVII. Yüzyılın Birinci Yarısında Moskova Devletinin Tatarlarla Mücadelesi*, Çev. Kemal Ortaylı, Ankara 2011, s. 19, 23.

(112) Halil İnalçık, "Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşei ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü...", s. 364; Daha 1557'de Ruslar Çerkesleri taraflarına çekmeye başlamışlardı. Nitekim Moskova seferine çıkan Devlet Giray Han yolda iken Çerkesler Taman Yarımadası'ndaki Temrük ve Taman kalelerine saldırıda bulunmuşlardı. Hatta Kazaklar da Özü Nehri Ağzındaki İslam Kirman Kalesi'ne saldırmışlardı. Devlet Giray bu haberi aldığında seferi yarıda kesmek zorunda kalmış ve Kazakları bölgeden kuzeye kaçmalarını sağlamışlardı. Çerkesleri ise Kefe Beylerbeyi donanma göndermek suretiyle bertaraf etmeyi başarmıştı. Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve idil Boyu*, Ankara 1966, 55-56; Muzaffer Ürekli, *Kırım Hanlığı'nın Kuruluşu...*, s. 45.; Halil İnalçık, "Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşei ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü...", s. 363.

(113) Sekan Yüksel, "Rusların Karadeniz Yöntünde Yapmış Oldukları İlk Yayılma Faaliyetleri (18. Yüzyılın Başlarına Kadar)", *DÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 28, Nisan 2013, s. 104; Mesela 1555 Beştav Çerkesleri Çar'a tabiiyet bildirmişler, 4 yıl sonra da Hıristiyanlığa geçmek için rahip istemişlerdir. Tabii ki Çar'dan ayrıca Tatarlar ile mücadele edebilmeleri amacıyla kendilerine subaylar göndermesini talep etmişlerdir. Halil İnalçık, "Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşei ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü...", s. 360.

(114) Halil İnalçık, "Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşei ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü...", s. 387; Kırım'daki iç savaşa dahil olma-
taydılar. 16. Yüzyılın sonlarından itibaren başlayan böyle bir durum II. İslam Giray'a karşı muhalefet ederek Moskova'ya kaçan Murad Giray olayında meydana gelmiştir. Daha sonra Murad Giray Nogaylar, Kazaklar ve Çerkeslerden aldığı destek ile yeniden II. İslam Giray'a karşı harekete geçtiyse de başarılı olamamıştır. Halil İnalçık, "II. İslam Giray", İA, V/II, s. 1105; C. M. Kortepeter, "Gazi Giray II, Khan of the Crimea and Ottoman Policy in Eastern Europe and the Caucasus, 1588-94," *Slovanic and East European Review*, 44/102, (January 1966), s. 144.

(115) BOA. MD., nr. 6, s. 293, h. 2.

Kırım Hanlığı ile Çerkeslerin ilişkileri 17. yüzyılda değişmeye başlamıştır. Çünkü Çerkesler Rusların bölgeyi ele geçirmek üzere harekete geçtiklerini anlamışlardır. Hatta Kırım hanları erkek çocuklarının eğitimini Çerkeslere vermişlerdir¹¹⁶. Buna rağmen akın yapılmıyor olması köle ticaretinin bittiği anlamına gelmemelidir. Tam tersine 16. yüzyıldaki boyutu kadar büyük olmasa bile ticaret 20 yüzyıl başlarına kadar sürdürülmüştür. Kırım akınlarının etkili olmadığı 15. yüzyıl öncesine geri döndü. Ancak bu defa Venedik ve Cenevizli tüccarların yerini Osmanlı ve Kafkasyalı köle tüccarları almıştı. Bu arada yerel beylerin ticarete olan katkısını unutmamak gerekmektedir. Fakat kimi zaman Osmanlı devlet adamlarının çok karlı bir iş olması hasebiyle köle ticaretine dahil olmak istediklerini görmekteyiz. Buna en iyi örnek 1785’de vefat eden Ferah Ali Paşa’dan sonra Anapa muhafızlığına tayin edilen Bicanzade Ali Paşa’dır. Paşa zaten köle ticareti işini yapmak ve bu sayede zengin olmak için Anapa’ya gelmişti¹¹⁷. Bu ve bunun gibi yollarla her yıl İstanbul esir pazarına Gürcü, Çerkes, Abaza asıllı yüzlerce köle getirilmekteydi. Hatta bazıları İstanbul esir pazarından Paris’e uzanan bir yaşam öyküsüne sahipti. Bu Çerkes kölelerden birisi Elisabeth- Charlotte’tti. Olay 1698’de İstanbul’da bulunan Fransız elçisi Kont de Ferriol, esir pazarından 1.500 liraya beş yaşında bir Çerkes kızını satın almasıyla başladı. Bu tarihlerde zimmiler Müslüman köle satın alamıyorlardı. Fakat Müslüman olmayan köle satın alabiliyorlardı. Fakat batılı elçileri bu konuda zaman zaman istisna oluşturabiliyorlardı. Kont de Ferriol bu istisnalardan biriydi. Ayşe Katolik olarak yetiştirilmek üzere manastıra gönderilirken adı Elisabeth- Charlotte olarak değiştirildi. Ancak ne yapılsa yapılsın köle kökeni ve Ayşe adı hafızalardan hiç silinmedi. XIV. Louis’in kraliyet yıllarına tesadüf eden bu olayda Ayşe bir dönem Fransız salonlarında tam bir rüzgâr estirdi¹¹⁸.

Bu yüzyılda Kafkasya’nın bir başka yerinde doğusunda yer alan Dağıstan’da kö-

le ticaretinin canlandığı görülmektedir. Köle ticaretinin merkezi ise Endirey şehridir. Büyük ve Küçük Kabartay, Çeçenistan ve Dağıstan’ın beyleri Endirey’de diğer bütün ticari metalar gibi köle alıp satarlardı. Bu pazarda Kafkasya’nın her milletinden köle bulmak mümkündü¹¹⁹.

19. yüzyıl ise dünyada birçok gelişmenin olduğu, değişimin yaşandığı ve hatta köle ticaretine karşı bir uyanışın olmaya başladığı ve köleliğin insanlık dışı kabul edilmeye başlandığı bir yüzyıl olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak hemen sona erecek bir durum da değildir. Bu yüzyıl Amerika’dan sonra Osmanlı Devleti hala en büyük köle arzının olduğu bir yerdir. Zenci kölelerin Doğu Afrika’dan getirildiği bilinmekte olup, beyaz köleler ise artık sadece Kafkasya’dan getirilmekte idi. Çerkes ve Gürcü kölelerin çoğunluğunu oluşturduğu bu yapılanmada en büyük talep Osmanlı Devleti tarafından yapılmakla birlikte Batı Afrika’ya kadar olan sahada Çerkes kölelere rastlanılmaktaydı. Mesela 19. yüzyıl ortalarında bugün Nijerya sınırları içerisinde yer alan Bornu’da Çerkes köleler vardı. Hatta günümüzde Kenya’nın güneyinde Doğu Afrika kıyılarında bir devlet olan Tanzanya

(116) Bu uygulama Gazi Giray’dan itibaren başlamıştır. Çerkeslerden Besleneyler bu iş için görevli idiler. Hanın erkek çocukları küçük yaşta Besleneylerin beğine gönderilir ve burada eğitimini tamamlardı C. M. Kortepeter, “Gazi Giray II...; Buna Atalık Müessesesi adı verilir. Çerkesler arasında var olan bu uygulamaya daha sonra Kırım Han çocukları da katılmıştır. Ali Barut, “Kırım Hanlığı ile Kuzey-Batı Kafkasya İlişkilerinde Atalık Müessesesinin Yeri”, *Emel Dergisi*, Sayı: 219, 1997s. 2-4.

(117) Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, III, s. 233. Soğucak Muhafızı atanan Ferah Ali Paşa’nın katipliğini yapan Haşim Efendi Bicanzade Ali Paşa’nın köle ticareti yapmak istediğini yazmaktadır. Haşim Efendi, *Abval-i Anapa Ve Çeräkise*, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Kataloğu, 1569; Bu emeli ve bazı yanlış uygulamaları neticesinde Anapa’da görev yapamamıştır. Cemal Gökçe, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu’nun Kafkasya Siyaseti*, İstanbul 1979, s. 129; Cengiz Fedekar, *Anapa Kalesi Karadeniz’in Kuzeyinde Son Osmanlı İstibkâmı*, Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, İstanbul 2010, s. 93.

(118) 1719 yılında Ayşe ile şövalye Blaise Marie d’Aydye ile bir aşk başlayıp bir kızları olmasına rağmen evlilik gerçekleşmedi. Ne kadar güzel olursa olsun Ayşe’nin köle kökeni hiç unutulmadı ve bir şövalye ile evliliği uygun görülmedi. Ayşe’nin yaşam öyküsü için bakınız. Taner Timur, “Çerkes Kızı Ayşe’nin Öyküsü: Esir Pazarından Paris Salonlarına”, *Toplumsal Tarih*, Sayı: 123, (Mart 2004), İstanbul, s. 2-7.

(119) 1759 yılında bu pazarda Gürcü asıllı bir köle 6 ata, Ermeni bir köle ise 4 ata satılmıştı. 1760’da ise Büyük Kabartay’dan bir Çerkes Gürcü asıllı bir köleyi ise yine 4 ata satsın almıştır. Elena İnozemtseva, “On the History of Slave-Trade in Dagestan”, *Iran and Caucasus*, X/2, Leiden 2006, s. 183-185.

sınırları içerisinde bulunan Zanzibar Sultan'ı Seyyid Said'in eşi bir Çerkes köleydi. Seyyid Said'in ölümü ile bu kölenin oğlu tahta geçmişti. Aynı şekilde Fas Morokko'da da Çerkes köleler vardı. Bu tercihte kadın kölelerin birinci sırayı aldığı görülmektedir¹²⁰.

Bütün bu satış zinciri daha Kafkasya'da köle toplayıcıları ile başladı. Köle toplayıcıları baskın ya da satın alma yoluyla elde ettikleri köleleri belirli merkezlerde köle tüccarlarına satarlardı. Kefe, Azak, Gözleve ve Taman gibi limanlar kölelerin ilk duraklarıydı¹²¹. Köle tüccarları bundan sonra İstanbul başta olmak üzere devletin belli yerlerinde önemli köle pazarlarının bulunduğu merkezlere taşınır ve buralarda yerel köle tüccarlarına satışını gerçekleştirirlerdi¹²². İstanbul'da esirci esnafı adıyla tanımlanan beyaz köle tüccarları vardı ve saygın meslekler arasında yer almaktaydı. 1860 yılında başlayan Çerkes sürgünü nedeniyle çok sayıda göçmenin Karadeniz kıyılarına yığılması nedeniyle Samsun ve Trabzon'da geçici köle pazarları kurulmuştu¹²³. Yukarıda sözünü ettiğimiz Fransız elçisinin satın aldığı Çerkes kızı Ayşe İstanbul esir pazarında satılmıştı. Esir ticareti ile Müslümanlar meşgul olurdu. Zira gayrimüslimlerin köle ticareti yapmaları, bazı dönemlerde köle istihdam etmeleri yasaklanmıştı¹²⁴.

19. yüzyıl beyaz köleler için tarımda istihdamın olmadığı bir yüzyıldı¹²⁵. Böyle olunca beyaz köleler şehirlerde eş olmaları haricinde ev hizmetlerinde istihdam edilmekteydiler. İstanbul'un konaklarında ya da sarayda daha iyi bir yaşam sağlamak amacıyla kimi aileler kızlarını köle tüccarlarına satmakta idiler. Buna dair seyahatnamelerde bilgilere ulaşmak mümkündür. Bu seyyahlardan birisi Moritz Wagner'dir. 1843 yılında Kuzey Kafkasya'ya gelen Moritz Rusların bu ticareti önlemeye çalıştıkları üzerinde durduktan sonra bunun mümkün olmadığını ve Rus savaş gemilerinin Kafkasya kıyılarından ayrıldığı Ekim ayından itibaren Samsun, Sinop gibi limanlardan hareket eden köle tüccarlarının harekete geçtiği üzerinde durmaktadır¹²⁶. Ticaret

Mart ayına kadar devam etmektedir. Zaten ellerinde Kerç'teki Rus konsolosluğundan elde ettikleri Mısır ticareti yapacaklarını gösteren belge ile Rus baskısından kurtuldukları üzerinde duran Moritz, tüccarların köle yükü halde yakalanmaları durumunda kölelere el konulduğunu bildirmektedir. Ancak böyle bir durumda çok acıklı olaylar meydana geldiğini belirtmektedir. Çünkü Rusların eline düşmek istemeyen Çerkes kızlarından çoğunun ölümü tercih ederek denize atılmaktadırlar. Zira Ruslar bu köleleri memleketlerine geri götürmemekte, ya Rus askerlerine ya da kazaklara vermekte idiler¹²⁷.

Moritz'den önce Çerkesya'ya giden Şövalye Taitbout de Marigny'yi köle ticaretinden ve köle sınıfının varlığından söz etmek-

(120) Hasan Kanbolat- Erol Taymaz, " Kafkas- Osmanlı İlişkileri ve Köle Ticareti", s. 39.

(121) Başbakanlık Osmanlı Arşivinde Tapu Tahrir Kataloğunda yer alan 370 numaralı tahrir defteri Kefe Sancağına aittir. Defterin başında çeşitli vergi ve iskelelerdeki uygulamaları içeren kanunname vardır. Bunlardan birisi Kanunname-i resm-i üseradır. Buna göre Taman'dan -ki, buradan gelen köleler Kuzey Kafkasya asilidir. Kefe'ye gelen esirin sahibinin elinde temessükü olması durumunda 105 akçe vergi alınmaktadır. BOA. TD., nr. 370, s. 476; Ayrıca bu defterde Tama iskelesinde alınacak gümrük vergileri ile ilgili ayrıntılı kanunname yer almaktadır. Taman iskelesi kanunnamesinde esirlerden alınan vergilerde daha ayrıntılı bilgiler bulmak mümkündür. Nitekim Çerkes canibinden getirilen bir köle Taman'da satıldığında 200 akçe gümrük vergisi alınmaktadır. BOA. TD., nr. 370, s. 478.

(122) İstanbul'da esir pazarı Bizans İmparatorluğu döneminde de vardı. Tavuk Pazarı civarında idi. Mehmet Zeki Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, I, İstanbul 1993, s. 553; 1817 tarihli bir belgeye göre Çerkes asıllı kölelerin fiyatları 250 kuruş ile 5.000 kuruş arasında değişmekteydi. Bu fiyat 1846'da artmış ve 8.000 kuruşa kadar yükselmiştir. Ömer Şen, "Osmanlı Devleti'nde Kafkas Asıllı Kölelerin Ekonomik Değeri (1817-1872)", *Toplumsal Tarih*, Sayı: 36, 1994, s. 36.

(123) Hasan Kanbolat- Erol Taymaz, " Kafkas- Osmanlı İlişkileri ve Köle Ticareti", s. 39.

(124) Robert Mantran Osmanlı Devleti'nde köle ticaretinde Yahudilerin öncelikli olduklarını yazmaktadır. Robert Mantran, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul*, I, Ankara 1990, s. 103; Ancak köle tüccarları Müslümandırlar. Çünkü gayri Müslimlere köle satışı bile uzun süre yasaktı. Hatta 30 Ocak 1560 tarihli emirde gayrimüslimlerin ellerinde bulunan kölelerin Müslümanlara satılması istenmişti. Ahmet Refik Altınay, *Onuncu Asr-ı Hicride İstanbul Hayatı*, Haz: Abdullah Uysal, Ankara 2000, s. 76; aynı neviden emirler daha sonraki tarihlerde de vazedilmiştir. Mesela Mayıs 1565 tarihinde böyle bir emir Selanik ve Siroz kadılarına gönderilmiştir. Emirde özellikle Yahudiler konu edilmekte, yanlarında Müslüman çalıştırıp esir kullandıklarına vurgu yapılmaktadır. Esirlerin satılması ve bedellerinin sahiplerine verilmesi emredilmektedir. BOA. MD., nr: 6, h. 1197.

(125) Mustafa Olpak, "Kronik: Osmanlı İmparatorluğu'nda Köle, Türkiye Cumhuriyeti'nde Evlatlık: Afro-Türkler", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 68:1, Ankara, s. 141.

(126) Ruslar köle ticaretinin önlenmesi için gayret sarf etmişlerdir. Bunun için bakınız. Liubov Derlugian, *The Unlikely Abolitionists: The Russian Struggle Against the Slave Trade in the Caucasus 1800-1864*, New York 1997.

(127) Moritz Wagner, *Kafkas Rus Savaşında Çerkesler-Çeçenler-Kazaklar-Gürcüler*, Çev: Sedat Özden, İstanbul 1999, s. 38-43.

tedir. Birçok güzel kızın Türk haremlerine girmek için istekli olduklarını yazmaktadır¹²⁸. Nitekim Zanzibar'da olduğu gibi konaklarda ve Osmanlı sarayında padişah annesi olan Çerkes kızları bulunmaktadır. Bunlardan en ünlülerinden bir tanesi II. Mahmud'un ve Sultan Abdülaziz'in annesi Pertevniyal Valide Sultan'dan başkası değildi. Anlatılanlara göre Pertevniyal Valide Sultan Beylerbeyi'nin zenginlerinden Behram Efendi tarafından satın alınan Rana ve Hasna adında iki Çerkes kızdan birisiydi. Çocuk yaşta alınan kızlardan Hasna nadir bir güzelliğe sahipti. Büyüyüp genç kız olunca Behram Efendi'nin karısı kendisini kıskanmaya başladı. Sonunda Behram Efendi'nin çiftliğine gittiği zaman esir tüccarına çok ucuz bir fiyata sattı. Esirci Hasna'nın güzelliğini görünce onu saraya götürmüştür. Orada iyi bir terbiye gördükten sonra II. Mahmud'un eşi olmuş ve şehzade Abdülaziz'i doğurmuştur. Böylece Sultan Abdülmecid'den sonra Sultan Abdülaziz tahta geçince Valide Sultan olmuştur. Sarayda Pertevniyal adı verilen Hasna bir süre sonra kader arkadaşı Rana'yı yanına aldırıştır¹²⁹.

Bu ve bunun gibi birçok örnek Çerkes kızlarının umudu olmuştur. Fakat Pertevniyal Sultan gibi ikbale eren çok az kız vardır. Zira bütün kölelerin böyle şartlarla karşılaşması mümkün değildir. Bunlardan birisi Şemsigül'dür. Şemsigül'ün hikâyesi Kahire mahkeme kayıtlarından takip edilebilmektedir. İstanbul'da Deli Mehmet adında bir köle tüccarı tarafından satın alınmış ve Mısır'a götürülmek üzere gemiye bindirildi. Fakat Deli Mehmet Şemsigül'ü yolculuk esnasında hamile bıraktı. Şemsigül'ün hamile olduğunu saklayan Deli Mehmet onu Kahire'de iyi bir fiyata sattı. Yeni sahiplerinin evinde bir süre sonra hamile olduğu anlaşılan Şemsigül, Deli Mehmet'e geri iade edildi. Şemsigül'ün ızdırap dolu hayatı bundan sonra başladı. Bir kere İslam köle hukukunun getirdiği özgür bir erkek ve köle kadından doğan çocuğun babanın hukukuna tabi olacağı kuralından dolayı köle tüccarının karısı Şemsigül'ün bebeği

düşürmesi için elinden geleni yapmaya çalıştı. Önce ebe kadın çağırdı ve bebeği düşürttürmesini istedi. Fakat ebe kadın bebeği düşürtmeyeceklerini, çünkü hamileliğin altıncı ayında olduğunu söylediğinde ise Bunun üzerine Deli Mehmet'in eşi köleyi dövmeye başladı. Şemsigül'ü dayaktan ancak, yoldan geçenlerin feryat figanları duyması neticesinde komşuları Selim Bey'in eşi kurtardı. Bebeği düşürteceğine dair söz verdi, fakat bebek doğdu. Doğumdan sonra bebek annesine öldü denilerek evlatlık verildi. Zaten bir yıl sonra da öldü. Deli Mehmet Şemsigül'ü satmak için oradan oraya götürdü. En son Timur adında birine sattı. Timur Şemsigül'ün Deli Mehmet'ten bir çocuğu olduğunu duyunca onu Kahire esirciler loncası başkanı olan Ali Efendi'ye götürerek satışın yasa dışı olduğunu bildirdi. Çünkü bir kölenin sahibinden çocuğu olduğunda çocuğun annesi ümm-i veled konuma yükselir ve artık satılamazdı. Sahibi öldüğünde ise özgür olurdu. Deli Mehmet hamileliği şahitler tarafından ispat edilene kadar inkâr etti. Şemsigül'ün hikâyesini bundan sonra takip etmek mümkün değildir. Ancak özgürlüğüne kavuşmuş olmalıdır¹³⁰.

Bu olayların yaşandığı dönemde İngiltere'nin köleliğin kaldırılması hususunda Osmanlı Devleti'ne baskıları artmıştı. Baskılar neticesinde 28 Aralık 1846 tarihli kararıyla İstanbul'daki esir pazarı kapatıldı¹³¹. Fakat köle ticareti son bulmadı. Esir pazarının kapatılmasından sonra kölelerin satışı zenci köleler için Fatih Camii civarı, beyaz köleler için ise Tophane semtindeki Karabaş mahallesindeki evlerde yapılır hale geldi. Devlet bir

(128) Şövalye Taitbout de Marigny, *Şövalye Taitbout de Marigny'nin Çerkesya Seyehatnamesi*, Çev: Aydın Osman Erkan, İstanbul 1996, 40-41.

(129) Rana daha sonra şehzade Abdülaziz'a dadılık yapmıştır. Sermet Muhtar Alus, "Esir Pazarından Beşiktaş Sarayına", *Tarih Hazinesi*, Sayı:5, 1951, s. 232-233.

(130) Ehud R. Toledano, "Köle Tüccarları, Kadınlar, Hamilelik ve Kürtaj: Kahire'de Bir Çerkes Kızın Hikayesi", *Tarih ve Toplum*, (Haziran 1990), s.

(131) Üsara-yı Zenciye, yasaklama. BOA. İ. DÜİT, Nr. 192/16; Y. Hakan Erdem, *Osmanlı'da Köleliğin Sonu*, İstanbul 2004, s. 124; Ehud R. Toledano, *Osmanlı Köle Ticareti...*, s. 115; Hamdi Atamer, "Zenci Ticaretinin Yasaklanması", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı: 3, (Aralık 1967), İstanbul s. 23-29. İngiltere esir pazarının kapatılmasından sonra olayın ne derece doğru bir karar olduğunu vurgulamak amacıyla bir yazı göndermiştir. BOA. İ.MSM. Nr. 29/825.

süre sonra yine zenci köle ticaretini yasakladı. Bu anlamda Bağdat, Irak, Trablusgarp, Hicaz ordu kumandanlarına emirler gönderildi¹³². Kafkas köle ticaretinin yasaklanması ise çok daha zordu. 1854-55’de yapılan Kırım Savaşı sırasında müttefik donanması Rus donanmasının faaliyetleri sınırlandırıldığından köle ticaretinde bir artış olduğu araştırmacılar tarafından ortaya konulmuştur¹³³. Ticaretin sona erdirilmesi için Fransız ve İngilizler Osmanlı Devleti’ne baskı yapmaya başladılar. Sadece Hıristiyan Gürcülerin değil Çerkeslerin de köleleştirilmesi kabul edilemez bir durumdu. Hıristiyanların köle yapılması devletin Hıristiyan müttefiklerine hakaretti. Müslümanların köle yapılması zaten İslam hukukuna aykırı idi. Bunun üzerine Sadrazam Kıbrıslı Emin Paşa padişaha bir rapor hazırladı. Raporu zaten devlet Gürcü köle ticaretini onaylamıyordu. Devlet bu ticareti onaylamadığı için Gürcülerin köle yapılması el atından yürütülüyordu. Çerkesler için Müslüman olmaları onların köle yapılmalarına engeldi. Meclis-i Vükela’da konu görüşüldükten iki temel noktada uzlaşılarak Batum ordu kumandanına iki ferman gönderilmesine karar verildi. Birinci ferman ile Gürcülerle ilgiliydi ve Gürcülerin köle olarak alınıp satılması kesinlikle yasaklandı. Yasağın ihlali hem alan hem de satan açısından cezai müeyyide gerektiriyordu¹³⁴.

İkincisi ise Çerkeslerle ilgili olan ferman ise yakınlarını ve kendilerini köle olarak satmaları durumunu içeriyordu. Fermana göre Çerkes köle ticareti tamamen yasaklanmıyor, köleliğin insanlık adına ne derece kötü olduğu konusunda onların uyarılmalarını içeriyordu. Buradaki müeyyide kölelerin çıkış noktası olan limanların denetim altına alınması yönünde idi. Böylece bölgeden köle ihracının önüne geçilmiş olunacaktı. Sultan Abdülmecid Meclis-i Vükela’da alınan kararlar doğrultusunda Ekim 1854’de iki ferman çıkardı. Böylece Osmanlı hâkimiyetinde olmayan Müslüman Çerkeslere padişahın sadece tavsiyede bulunulması amaçlanmıştır.

Bu ticaretin kolay kalkacağı da yoktu. Ruslara karşı büyük bir bağımsızlık savaşı sürdüren Çerkesler için köle ticareti önemli bir gelir kaynağı idi. Ayrıca Çerkesler bu işi çok eski adetleri olarak görüyorlardı ve köle ticaretinin yasaklanmasına sıcak bakmıyorlardı. Nitekim Ahmed Cevdet Paşa, Kırım savaşında Çerkeslerin bi- taraf kalmalarının bu köle politikası ile bağlantılı görmektedir. Olayı Osmanlı toplumu açısından değerlendirdiğinizde ise daha toplumun kölelik kurumunu, özellikle Çerkes kölelere olan talep ile doğru orantılı olarak- kaldırmaya niyetli olmadığını görürüz. Zenci köle ticaretinin 1857 fermanı ile yasaklanması İngiliz baskısının bir nebze azalması ümit edilmişti¹³⁵. 1854 fermanın hiç işe yaramadığını düşünmek yanıltıcı olur. 19. yüzyılın ikinci yarısında Kafkasya’dan yıllık ortalama 1.500 köle ithal edilirken fermanın sonra bu rakam 500’e kadar düşmüştü.¹³⁶ Zaten bu tartışmalar devam ederken Çerkes köle ticaretinin azaltılmasını ve hatta yasaklanmasını uzun bir süre ortadan kaldıracak gelişmeler ortaya çıkmaya başladı. Tam tersine köle ticareti yeniden kesafet kazandı. 1859 yılında Şeyh Şamil’in Ruslara tesliminden sonra ardı ardına Çerkes kabileleri Ruslar karşısında yenilmişler, Rusların yaşam şartları için çok fazla seçenek sunmaması üzerine 1860’dan itibaren büyük Çerkes göçünü başlatmışlardı. Farklı rakamlar verilmesine rağmen yüz binlerce kişi çok zor şartlar altında Osmanlı topraklarına göçe mecbur

(132) Hamdi Atamer, “Zenci Ticaretinin Yasaklanması”, s. 24-28.

(133) Y. Hakan Erdem “Kırım Savaşı’nda Karadeniz Beyaz Köle Ticareti”, *Savaşın Barışa: 150. Yıldönümünde Kırım Savaşı ve Paris Antlaşması (1853-1856)*, İstanbul 2007, s. 85-118; Bu durumdan rahatsız olan Fransızlar maslahatgüzarları Beneddi aracılığı ile Hariciye Nezareti’ne başvurarak ticaretin önlenmesi için gerekli tedbirlerin alınmasını istediler. Abdullah Martal, 1⁹. Yüzyılda Kölelik ve Köle Ticareti”, *Tarih ve Toplum*, Sayı: 121, 1994, 15; Bu baskıya İngiltere de katılmıştır. Y. Hakan Erdem, *Osmanlı’da Köleliğin Sonu*, s. 133; Fakat bu konuda çok bir şey yapılamadığı İstanbul köle pazarına gelen köle sayısındaki artıştan anlaşılmalıdır. İngiliz raporları artışın boyutunu pazarın köleye doyduğu üzerinde durarak çok sarıh bir şekilde anlatmaktadır. Köle sayısının artması geçmişte olduğu gibi köle fiyatlarının çok düşmesi sonucunu doğurmuştu. Ehud R. Toledano, *Osmanlı Köle Ticareti...*, s. 117.

(134) Y. Hakan Erdem, *Osmanlı’da Köleliğin Sonu*, s. 135.

(135) Y. Hakan Erdem, *Osmanlı’da Köleliğin Sonu*, s. 132-137.

(136) Hasan Kanbolat- Erol Taymaz, “ Kafkas- Osmanlı İlişkileri ve Köle Ticareti”, s. 39; Rus yazar İvan Golovin ise *Kafkasya adlı eserinde* Kuzey Kafkasya’dan Osmanlı Devleti’ne götürülen kölelerin sayısını yıllık ortalama 1.000 olarak vermektedir. İvan Golovin, *Caucasus*, London 1854, s. 22.

tutulmuştu. Tabii sosyal yapılarında kölelik olan Çerkesler sadece kendileri değil köleleri ile birlikte göç etmeye başlamışlardı. Göçten sonra Trabzon, Samsun başta olmak üzere kurulan köle pazarlarında 1863-64 yıllarında 10.00 köle satışı yapılmıştı¹³⁷.

1867 yılında Muhacirin Komisyonu'nun ve Meclî-i Vâlây-ı Ahkâm-ı Adliye'nin göçmenlerdeki köleliği tartışırken köle sayısını 150.000'nin üzerinde olduğu üzerinde durulmuştu. Göç dolayısıyla yapılan bu tartışmalar artık Kafkasya'dan köle ticaretini değil, yine Kafkasya asıllı olmasına rağmen artık bir iç mesele haline alan dahili köleliği tartışmaktaydı.¹³⁸ Artık Kafkasya coğrafi olarak köle kaynağı olmaktan çıkmıştı. Fiili durum Kafkas asıllı Çerkeslerin kölelerinin, köle olarak kendilerini satanların ve köle sınıfında olup da kölelikten kurtulmak isteyenlerin sorunlarını ele almıştı¹³⁹. Bu nedenle köleliğin kaldırılmasına dair bütün çabalar ülke dâhilindeki kölelik ile bağlantılıdır. Yüzyılın ikinci yarısında artan İngiliz baskılarının yanı sıra kurulan Çerkes dernekleri de köleliğin tamamen kaldırılması yönünde gayret sarf etmeye başlamışlardır. Bu gayretler ancak 20. yüzyıla ulaşıldığında sonuç vermeye başlamış ve 27 Ekim 1909 günü Meclis-i Vükela'da görüşüldükten sonra çıkan irade ile Çerkes köleliği ve ticareti yasaklanmıştır¹⁴⁰. yıl sonra bu konuda bir kanun çıkarılmak suretiyle yasağın toplumun bütün üyelerini bağlayıcılığı artırılmıştır. Kanunun tam adı; *Çerkes ve sair köle ve cariyelerin de üsera-yı zenciye gibi menn-i bey ü şirası'dır*¹⁴¹.

Sonuç olarak Kafkasya'da yüz binlerce insanın ve çocuğun köle olarak pazarlarda satılması Antikçağ'da başlayarak 20. yüzyılın

başlarına kadar devam etmiştir. Bu ticaretin gelişmesi ve genişlemesinin başlıca nedeni talebin olmasıydı. Talebi karşılamak için köleliğin temel kaynağı olan savaş esirleri dışında insanların, özellikle çocukların kaçırılmak suretiyle köle statüsüne indirilmesi ve köle pazarlarında satılması Kafkasya'da hep uygulana gelen bir yöntem olmuştur. Ancak 19. yüzyılın ikinci yarısında dünyada meydana gelen kölelik karşıtı düşüncelerin eyleme geçmesi ile köleler de haklarını aramak için mücadele eder hale gelmişlerdir. Tabii bu arada toplumun bu konudaki tavrını hesaba katmak gerekmektedir. Amerika'da olduğu gibi toplumun büyük bir kesiminin kölelik karşıtı düşüncelere sahip olması ve köle talebinde bulunmaması köleliği, dolayısıyla köle ticaretinin bitmesinin en büyük sebebidir. Kafkasya köle ticaretinin sona ermesinde bu ve bunun gibi düşünce ve eylemlerin etkisi büyüktür. Öncelikle Kafkasya'dan göç eden Çerkeslerin kendi sosyal yapılarında meydana gelen değişim ve sonra Osmanlı Devleti'nin toplumu yönlendiren karar ve kanunları köleliği bitirmiştir.

(137) Ali Kasumov-Hasan Kasumov, *Çerkes Soykırımı: Çerkeslerin XIX. Yüzyıl Kurtuluş Savaşı Tarihi*, Ankara 1995, s. 271.

(138) Ehud R. Toledano, *Osmanlı Köle Ticareti...*, s. 138; Bu tartışmaların dönemin sadrazamı bir rapor halinde 31 Mart 1867 tarihinde padişaha sunmuştur. Bu raporda da köle sayısının 150.000 civarında olduğu üzerinde durulmaktadır. Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri: 1856-1876*, Ankara 1997, s. 197; Devlet hür Çerkeslerin satışını önlemek için tedbirler almaya gayret etmiştir. Bakınız: Abdullah Saydam, "Esir Pazarlarında Yasal Ticaret: Hür İnsanların Satılması", *Kıbrıs'tan Kafkasya'ya Osmanlı Dünyasında Siyaset, Adalet ve Raiyyet*, Trabzon 1998, s. 124-129; Zübeyde Güneş Yağcı, "Osmanlı'da Yasal Olmayan Kölelik ve Köleleştirme Yöntemleri", XVI. Türk Tarih Kongresi 20-24 Eylül 2010, IV/2, Ankara 2015, s. 1635-1638.

(139) Muhacirinden bazılarının köle ve cariye diye çocuklarını sattıklarına dair Halep valisinin yazısı vardır. BOA. A.MKT. ARD. 384/75, 10 Aralık 1861.

(140) Bu konuda gerekli irade 30 Ekim 1909 tarihinde çıkmıştır. İrade de İslamiyet'te insan hürriyetinin esas olduğu üzerinde durulmuştur. Zafer Gölen, "Çerkez Köleliğini Önlemeye Yönelik Faaliyetler", *Toplumsal Tarih*, Sayı:57, (Eylül 1998), s. 57.

(141) Kanun 25 Mayıs 1911 tarihli Takvim-i Vekâyi'de ve ardından Düstür'da yayımlanmıştır. *Düstür Tertib-i Sâni*, Dersaadet 1329, s. 831-832.